

— знамениті українці —

І. Коляда, Ю. Коляда

ПАВЛО
ТИЧИНА

Харків
«Фоліо»
2015

ББК 83.3(4УКР)

П 12

Серія «Знамениті українці»
заснована в 2008 році

Художник-оформлювач
Л. П. Вировець

П12 **Павло** Тичина / І. А. Коляда, Ю. І. Коляда; худож.-оформлювач Л. П. Вировець. — Харків: Фоліо, 2015. — 120 с. — (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-5098-4 (Знамениті українці).

ISBN 978-966-03-7248-1.

Павло Григорович Тичина (1891—1967) увійшов в історію нашої культури як поет-новатор, романтик, співець Весни, автор неперевершених «Сонячних кларнетів», перекладач, богослов, науковець, музикант, художник. Він збагатив українську мову понад 1500 неологізмами, які внесені до сучасних словників. Навчив відчувати в поезії музику та мислити образами, говорив до Всесвіту мовою рідної української землі. І в той же час він був людиною, про яку Василь Стус написав: «Феномен Тичини — феномен доби. Його доля свідчатиме: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль... ставши блазнем при дворі кривавого короля...».

ББК 83.3(4УКР)

ISBN 978-966-03-5098-4
(Знамениті українці)
ISBN 978-966-03-7248-1

© І. А. Коляда, Ю. І. Коляда, 2015
© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2015
© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2008

РОЗДІЛ ПЕРШИЙ

Рід

У підготовчих матеріалах до ненаписаної книги «Мое дитинство» Павло Григорович Тичина занотував: «Ще як я був малим, у нас у хаті на стіні висіла лубочна картина «Переяславська рада». І батько, було, показує пучкою на запорожця, що з лівого боку на якомусь пні, чи що, сидів: «Оце полковник Тичина». <...> І я довго дивився на картину і вгадував: а де ж той Тичина, наш предок?» Про джерела цієї інформації поет повідомляє лаконічно: «Батьку про це сказав хтось...» Відзначимо: відомості точні. Йдеться про Гната Тичину, прапрапрапрапрадіда поета. Щоправда, той 18-річний козак був у війську Б. Хмельницького не полковником, а полковим старшиною — полковим писарем. «Можливо, це була романтика, — пише Павло Григорович, — хоч, правда, у так званих «полуботківських мільйонах» було й наше прізвище». Автори приміток до 11-го тому академічного «Зібрання творів» поета у 12 томах коментують ці слова так: «Рід Тичин був пов'язаний з родом гетьмана П. Л. Полуботка (1660—1724), <...> який поклав 1 мільйон фунтів стерлінгів до Ост-Індської компанії з річним зростом 4%». Сімейний переказ підтверджується документально.

У Російській імперії історія скарбів П. Полуботка, захованих у лондонському банку, вважалася у кращому разі вигадкою, легендою. За браком доказів у її реальність ніхто не вірив. Проте 1907 року професор Олександр Рубець надрукував у журналі «Новое время» статтю, де повідомив, що в одному з архівів йому пощастило виявити розповідь англійського шкіпера, який 1720 року віз на шхуні з Архангельська до

Лондона трьох молодих плечистих українців, двоє з яких насилу втягнули на судно важкий кадівб, і їхнього дядька-наставника. А в Лондоні шкіпер супроводжував своїх пасажирів як перекладач до Ост-Індської компанії, де один з них, назвавшись сином Полуботка Яковом, зробив вклад на суму 200 тисяч золотих рублів. Зобов'язавшись щороку нараховувати на вклад 4% зі щорічним зростанням суми за рахунок дивідендів, компанія прийняла його на невизначений термін до запитання Яковом або його батьком, або уповноваженими ними особами, або, у разі їхньої смерті, спадкоємцями. Положення про конфіскацію за давністю років на цей вклад не розповсюджувалося.

Наказний гетьман Павло Леонтійович Полуботок був одним з найбагатших людей Гетьманщини і, можливо, найспроможнішим вельможею Лівобережної України. Після арешту з казни гетьмана вилучили величезну суму золотих, срібних і мідних грошей. Проте сьогодні стверджують, що було вилучено не все. Звідкись стало відомо, що «у гетьмана було більше золотих і срібних монет», їх нібито і вивезли через Архангельськ до Європи. При цьому, як не дивно, жодних розписок, гарантійних документів не залишилося.

Рід Полуботків почав підноситися за часів діда Павла — Артемія, сотника Чернігівського полку. Леонтій Артемієвич, який успадкував його землі, вважався людиною вельми впливовою, оскільки був родичем самого гетьмана України Івана Самойловича. За його часів батько Павла Полуботка став переяславським полковником і генеральним бунчужним. Отже, майбутній наказний гетьман України П. Полуботок (1660—1723) народився у досить багатій родині і здобув хорошу освіту. Споріднені відносини з гетьманом Самойловичем забезпечували надійну основу для процвітання родини.

У 1687 році розгорілася боротьба за гетьманську булаву між І. Самойловичем та І. Мазепою. Через доноси та хабарі владу захопив останній. Прихильники скинутого правителя Гетьманщини один за одним відправлялися у заслання. Здавалося, доля родичів Самойловича була вирішена, але гетьман І. Мазепа чомусь не чіпав Полуботків цілих три роки.

1689 року розкрили справу ченця Соломона, за яку І. Мазепа трохи не поплатився життям. Але при розгляді з'ясувалося, що тут

не обійшлося без сина і батька Полуботків. Вирок був негайним і суворим: володіння Полуботків описали і конфіскували на користь військової казни і міста Чернігова. Леонтія Полуботка позбавили полковницької посади, а його син Павло аж до 1705 р. офіційних посад не займав, його приписали до Чернігівського полку. Рід майбутнього гетьмана позбавили багатства, і, здавалося, він мав би назавжди зникнути зі сторінок історії. Але родина Полуботків в особі сина колишнього переяславського полковника знов піднеслася. Як не дивно, просуванню Павла сприяв не хто інший, як сам винуватець розорення роду. Незабаром І. Мазепа зробив П. Полуботка чернігівським полковником.

У 1709 році І. Мазепу оголосили зрадником. Петро І скликав козацьку старшину до Глухова для обрання нового гетьмана. Одним із перших, хто з'явився на заклик російського царя, був Полуботок.

На булаву правителя Малоросії претендували дві людини — І. Скоропадський і П. Полуботок. Але Петро І рішуче відкинув кандидатуру Павла («Ця людина хитра; з нього може вийти інший Мазепа»). Природно, що ніхто, дізнавшись про такий відгук государя, не наважувався наполягати на кандидатурі П. Полуботка. Новим гетьманом України став І. Скоропадський. Хоча й Полуботок не був обділений царською милістю — Полуботкам подарували більше 2000 дворів. Таким чином, Павло став одразу одним із перших багатчів України, що «жив широко і навіть тримав у себе двір на зразок гетьманського».

У 1722 році помер І. Скоропадський. Тимчасовим наказним гетьманом Лівобережної України став Павло Полуботок. Проте з перших же днів у нього виник серйозний конфлікт із Малоруською колегією (органом, створеним Петром І), який коштував П. Полуботку свободи і життя. На початку 1723 року протистояння влади в Гетьманщині досягло апогею. Ворожі сторони звернулися до царя з апеляцією.

У своїй відповіді на прохання П. Полуботка дозволити йому стати гетьманом Малоросії Петро І заявив: «Усім відомо, що з Богдана Хмельницького до Скоропадського всі гетьмани були зрадниками, від чого сильно постраждала держава Російська, особливо Малоросія, тому потрібно підшукати в гетьмани вірну та надійну

людину». А таким російський цар П. Полуботка не вважав. Проте Полуботок (можливо, розраховуючи на допомогу царського улюбленця князя О. Меншикова) і надалі закидав царя чолобитними. Врешті-решт государ наказав покликати до себе гетьмана, генерального суддю Івана Чарниша і генерального писаря Семена Савича.

Перші особи Малоросії прибули до Петербурга в серпні 1723 року і були прийняті досить привітно. Але наприкінці місяця в Таємну канцелярію надійшов лист Феофана Прокоповича. Посилаючись на письмове донесення чернігівського єпископа Іродіана, він звинувачував П. Полуботка в стосунках з колишнім писарем І. Мазепи — Пилипом Орликом. Для Петра I цього було більш ніж достатньо, щоб розпочати слідство. У вересні Полуботок, Савич і Чарниш з'явилися на допит у Таємну канцелярію, а вже в листопаді були заарештовані і направлені до Петропавлівської фортеці. За наказом Петра I для з'ясування провини заарештованого до Гетьманщини виїхав бригадир А. Рум'янцев. Цар таємно велів Рум'янцеву обшукати всі будинки і маєтки гетьмана і скласти опис майна. При проведенні цієї операції столичні слідчі переконалися в зникненні більшої частини золотого запасу роду Полуботків.

Наказний гетьман раптово помер в ув'язненні в 1723 році і забрав із собою в могилу таємницю своїх скарбів. Цілком можливо, що донесення царю про те, що син щойно призначеного гетьмана Малоросії Яків Полуботок ще в 1720 році вивіз до Англії і поклав у банк Ост-Індської компанії (Лондонський банк) діжку золота, відіграло вирішальну роль в арешті батька. З часом таємне досєє за справою Полуботка потрапило на очі жадібного О. Меншикова, коли він правив Росією замість Катерини I. Тимчасовий виконавець справ направив до Англії офіційний урядовий запит, на який позитивної відповіді не отримав. За часів Катерини II таку саму спробу повернути до казни золото гетьмана України робив фаворит імператриці Г. Потьомкін-Таврійський.

Отож, професорова стаття прогрімилла, наче бомба. Адже за двісті років, завдяки відсоткам, внесок мав у стократ збільшитися — йшлося приблизно про 800 млн царських рублів! Наступного року на автора сенсаційної знахідки обрушився цілий шквал листів від людей,

які доводили свою спорідненість із Полуботком. Щоб якось скоординувати дії претендентів на одну з найбільших у світі спадщин, 1909 року в Стародубі був скликаний спеціальний з'їзд нащадків гетьмана. Професор Рубець звернувся до зборів з промовою, в якій запевняв, що вклад гетьмана в англійському банку справді існує, і ці відомості були отримані від особи, яка заслуговує повної довіри. З'їзд спадкоємців Полуботка обрав комісію з 25 осіб. На зібрані у складчину гроші ця комісія найняла групу компетентних фахівців для вивчення питання. Останній вдалося з'ясувати, що до одного з англійських банків дуже давно надійшов вклад із Росії на суму 10 тисяч голландських дукатів, але за умовами зберігання банк відсотки не нараховував. Для розгляду цієї справи довелося відправити до Лондона спеціальну делегацію, яка зіштовхнулася там із суцільним нерозумінням з боку наступників банку, який колись належав Ост-Індській компанії. Службовці, посилаючись на таємницю вкладів, не допустили російських спадкоємців Полуботка до архівів і банківських документів. Посланцям довелося повернутися ні з чим.

На з'їзді професор О. Рубець, зокрема, уклав список законних спадкоємців Полуботка. Саме той документ і мав на увазі П. Тичина, коли писав: «У так званих «Полуботківських мільйонах» було й наше прізвище».

Тепер — найцікавіше. Коли в Україні остаточно перемогли більшовики, нова влада зацікавилася як «золотим запасом» гетьмана, так і списком професора О. Рубця. Відомо, що 1922 року посол УСРР у Відні Юрій Коцюбинський вів переговори з полковником Робертом Мітчеллом, представником «Bank of England», куди нібито потрапили українські скарби після ліквідації Ост-Індської компанії. Англієць заявив, що для повернення внеску існують певні перешкоди, адже радянський уряд України не визнаний Лондоном. Крім того, якщо ту астрономічну суму, яка накопичилася за 200 років, ураз вилучити з фінансового обігу, то вся британська економіка полетить шкереберть. Полковник дав зрозуміти, що може йтися хіба що про торговельно-економічну угоду на міждержавному рівні.

Після утворення СРСР (грудень 1922-го) усі посольства України було закрито. Чи продовжилися переговори з представником анг-

лійського банку — не відомо. Але в будь-якому разі Ю. Коцюбинський не діяв лише на власний розсуд — він мав відповідні директиви з Харкова, тодішньої української столиці. За деякими свідченнями, хід переговорів розглядався на таємній нараді президії ВУЦВК під головуванням «всеукраїнського старости» Григорія Петровського.

Надалі першу скрипку в цій історії заграла Москва, а точніше — наркомат внутрішньої й зовнішньої торгівлі СРСР, який з 1926 року очолив кремлівський довгожитель Анастас Мікоян. Він на початку 1930-х був уповноважений проводити надсекретні оборудки з іноземними фінансовими установами вартістю в десятки мільйонів доларів (на кшталт продажу за кордон частини колекції Ермітажу). Деякі знайомі А. Мікояна стверджували, що він був у курсі всіх подальших переговорів щодо золота Полуботка. Можливо, особисто брав у них участь.

Судячи з публікацій у російській пресі останніх років, радянська розвідка виявляла неабиякий інтерес до справи «золота гетьмана П. Полуботка»: його активно шукала лондонська резидентура НКВС. Є свідчення, що у 1938 році англійська делегація прибула до Москви, де вела таємні переговори щодо угоди про гетьманські скарби з представниками Зовнішторгбанку.

Немає необхідності доводити, що питання такої ваги не могли не контролюватися Й. Сталіним — адже він пильнував і менш важливі справи. Що вже казати про золото українського гетьмана! А коли згадати, що радянський диктатор готувався до великої «визвольної» війни в Європі, яка потребувала колосальних витрат, можна уявити, наскільки жаданими були для нього пошуки легендарних мільйонів. А втім, уряди СРСР та Великої Британії так і не дійшли згоди щодо повернення гетьманських скарбів. У 1939 році вибухнула Друга світова війна. Нащадок Полуботка не знадобився. Натомість величезну послугу СРСР гроші Павла Полуботка зробили після завершення війни. Велика Британія, як відомо, була союзником СРСР і надавала значну військову допомогу — йдеться про поставки військової техніки на сотні мільйонів фунтів стерлінгів. Саме грошми Полуботка і заплатив СРСР за ці поставки. Текст угоди, яку підписали 27 грудня 1947 року А. Мікоян і англійський посол в СРСР

Петерсон, був і справді фантастичним. Саме тому, напевно, знайти сьогодні якісь згадки про нього в радянських виданнях неможливо. Хоча сам Анастас Мікоян, за словами його сина Степана, вважав підписання цього договору головним досягненням свого життя. Уряд Великої Британії відмовився «за деякими винятками від своїх претензій до Радянського Союзу в зв'язку з постачанням і послугами за час Другої світової війни». За іншими радянськими боргами встановлювалися надзвичайно низькі ставки — 0,5% річних, а для виплат як за ними, так і за позиками, які ще не були надані, встановлювалася відстрочка погашення 15 років. Натомість Велика Британія отримувала 750 тис. тонн кормового зерна, але не безкоштовно, а за цінами, «які сторони узгодили». Існував ще й секретний додаток до договору, але зміст його також досі невідомий. Наприкінці 1950-х років англійці почали виявляти неспокій з приводу пробачених військових боргів і наполягати на укладенні нової угоди, яка б анулювала всі британські і радянські взаємні фінансові претензії, причому як державні, так і з боку приватних осіб. Цілком можливо, що пропозиція англійців була безпосередньо пов'язана з новим спалахом інтересу до справи про спадщину гетьмана. Тоді про Полуботка опублікували невелику замітку в «Известиях». Перспектива судового позову навряд чи могла залишити британських фінансистів байдужими. Прем'єр-міністр Великої Британії Гарольд Вільсон кілька разів спеціально приїжджав до СРСР і під час зустрічей із А. Мікояном намагався зрушити це питання з мертвої точки. Англійці були навіть згодні пробачити СРСР царські борги. Але все залишалось, як і раніше, і тільки 5 січня 1968 року була укладена міжурядова угода «Про врегулювання взаємних фінансових і майнових претензій». Уряди домовилися не пред'являти один одному претензій ні від свого імені, ні від імені своїх юридичних і фізичних осіб. Але представники СРСР наполягли, щоб в угоду внесли тимчасове обмеження: угода торкалася тільки претензій, що виникли після 1 січня 1939 року. Вочевидь, радянські лідери розраховували у майбутньому ще раз «подоїти» британців, шантажуючи їх Полуботком. Великій Британії знадобилося ще 18 років дипломатичних зусиль, щоб укласти другий договір про взаємну відмову від претензій, що виникли до 1939 року. Від-

повідний документ був підписаний під час візиту міністра закордонних справ СРСР Едуарда Шеварднадзе в Лондон у липні 1986 року.

У центрі уваги українського суспільства гетьман Павло Полуботок знову опинився у 1990 році з подачі відомого поета Володимира Цибулька. Під час однієї з частих тоді зустрічей української інтелігенції у київському Будинку вчителя Цибулько з трибуни розповів про 200 тисяч золотих червінців, які П. Полуботок на початку XVIII ст. залишив в одному з англійських банків під відсотки. Слова В. Цибулька знайшли вдячних слухачів. У газетах з'явилася довідка експертів «Дойче-банку», згідно з якою Україна мала найкращі стартові умови для незалежності серед 15 республік СРСР. А тут ще й інформація про те, що кожному з 52 млн мешканців України може припасти по 38 кілограмів золота — якщо Україні вдасться повернути скарб Полуботка на батьківщину. Сам Володимир Цибулько через багато років зізнався, що «золото Полуботка», як, зрештою, і довідка експертів «Дойче-банку», були радше вдалим агітаційним кроком, ніж об'єктивною реальністю.

Однак на початку 1990-х тема золота Павла Полуботка не сходила з газетних шпальт. Народні депутати Володимир Яворівський і Роман Іваничук закликали добитися від Великої Британії повернення національного багатства. Була навіть створена спеціальна комісія на чолі з академіком П. Троньком, яка відвідала Лондон. Але британці ввічливо відповіли, що ніяких грошей Полуботка у них немає.

Уряд УРСР 3 серпня 1990 року доручив «МЗС УРСР, юристам, історикам, управлінню архівів провести дослідницьку роботу, щоб поставити остаточну крапку в справі про спадок українського гетьмана Павла Полуботка».

Британські газети вийшли з сенсаційним повідомленням про те, що «Україна висуває Об'єднаному Королівству претензії на суму в 16 (!) трильйонів фунтів стерлінгів золотом», а британські економісти одразу ж підрахували, що при цьому кожному підданому монархії доведеться викласти приблизно 38 кілограмів золота.

Але до чого тут Павло Тичина? Деякі дослідники його життя та творчості припускають, що якби радянський та британський уряди таки домовилися, знадобився би справжній спадкоємець П. Полубот-

ка, оскільки саме в його руки — хай лише формально — й належало повернути гетьманські капітали. На їхню думку, це була ще й «захисна парасоля» поета — ціна його життя дорівнювала вартості скарбів П. Полуботка. Ось чому Павло Григорович, на відміну від багатьох колег по перу, не потрапив під машину сталінських репресій. Ось чому його ім'я ніколи не фігурувало у протоколах допитів НКВС.

Більше того, не можна виключати, що, готуючись отримати гетьманські мільйони, влада зробила й певні практичні кроки. І тут треба згадали поїздку Тичини до Парижа влітку 1935-го. Слід додати, що, виконуючи вказівку з Москви, поет повертався додому досить дивним маршрутом — через... Лондон (!). Погодьтеся, шлях не тільки не найкоротший, а й не зовсім зручний, адже, щоб дістатися Турманного Альбіону, Павлові Григоровичу довелося на катері перетинати Ла-Манш. Зауважимо: він кепсько переносив хитавицю. Був шторм, невеличке суденце важко долало високі хвилі. Весь рейс поет, блідий, наче крейда, тримався за стовп у кают-компанії, маючи в кишені плаща на всяк випадок дві цитрини.

Як зрозуміти цей маршрут? Лише як знайомство з Лондоном? Попередня перевірка, чи дадуть британці Тичині в'їзну візу? Якась вигадливіша комбінація? Відповісти важко, адже не відомо, що саме робив Павло Григорович у британській столиці, які тамтешні об'єкти йому рекомендували відвідати...

Проте принадна історія про лондонське золото гетьмана Павла Полуботка залишається усього лише легендою.

РОЗДІЛ ДРУГИЙ

Батько

Павло Григорович Тичина народився 23 січня 1891 року в селі Піски Бобровицького району Чернігівської області у багатодітній родині дяка Григорія Тимофійовича Тичини. Григорій Тичина пишався своїм козацьким походженням. В «Автобіографії» Павло Григорович писав: «Батько мій з нижчого духовенства: він був сільським дячком і водночас учителем грамоти». Як свідчать архівні документи, Григорій Тимофійович Тичина прибув у село Піски влітку 1887 року в тридцятилітньому віці. Спочатку служив паламарем при храмі, а згодом його призначили дяком і водночас учителем грамоти для селянських дітей. «Слишком тяжела была молодость отца. Отец его, а мой дед Тимофей, никак не хотел учить маленького Григория. В школу ходил, мол, год-два — ну и хватит. Этим воспользовались два далеких родственника моего отца. Один из них, священник села Лёток над Десной, сманил Григория к себе, пообещав отдать его учиться в бурсу. Григорий два года чистил у него конюшню, да так и не дождался обещанного. Тогда перехватил Григория к себе другой родственник — священник из села Семиполки. Здесь на подростка помимо чистки конюшни и присмотра за лошадьми в поле еще больше навалила работы. Священник со своими подручными живописцами исполнял заказы иконописной мастерской Киева на Подоле. Часто Григория срочно посылали верхом на лошади в Киев, через глухой Броварский лес, с тем, чтобы к ночи он уже возвратился оттуда с ответом. Григорий мыл кисти, счищал палитры, растирал краски. Но годы шли. Как переростка, его уже не принимали ни в какое училище.

Оставалось одно: самому готовиться к экзамену на дьячка, готовиться уривками, около лошадей, на луку. Он выдержал экзамен, и егоразу назначили в село Пески», — писав згодом П. Тичина.

У Пісках Григорій Тичина познайомився з молодесенькою дівчиною-сиротою Марією Савицькою, яка вийшла за нього заміж у неповні шістнадцять років. У шлюбі Марії Василівни та Григорія Тимофійовича Тичин народилося тринадцятеро дітей, живими з яких залишилося дев'ятеро — четверо хлопчиків і п'ятеро дівчаток. У своєму щоденнику він згодом зробив такий запис: «Я тільки син бідного дьячка з Пісок... Я — сьомий, а всіх тринадцятеро. Я — посередині. До мене: Василь, Проня, Пелагія, Михайло, Ірина, Іван, після мене: Оксана, Євген, Кость, Олександра, Наталка, Сергій».

«Сім'я Тичин (Тичиніних) на ті часи бідна, засмикана нестатками, селянськими клопотами родина, — писав дослідник життя і творчого шляху письменника С. Тельнюк: — ...І все ж, щось у ній було особливе. Всі Тичини... талановиті, тягнулись до творчості».

Люди, які пам'ятали Григорія в молодості, твердили, що ця людина відрізнялася від міщан не тільки одягом (носив піджак, сорочку зі стоячим коміром, мав добротні чоботи), не тільки красою, а й міськими замашками й неабиякою енергійністю. Він усе любив робити «на панську ногу». Так, примушував малих розчісувати волосся за панською модою, називав їх «по-панськи» Мішею, Ванею, Павлушею, Ксенею. Навіть дружину, хоч вона й противилась цьому, кликав Машею. Схиляння перед усім панським, а значить, не своїм, автоматично російським, призвело до того, що батько змінив прізвище на Тичинін.

Батько любив дітей, однак зловживав спиртним і, коли хтось попадав під гарячу руку, міг жорстоко побити. Саме від таких побойів і помер малий Костик, а його загибель примусила батька терпіти муки совісті й ще частіше заглядати в чарку.

Дяд Григорій Тимофійович Тичина вирізнявся серед односельців ще і своєю неординарністю. «Часто отец мечтал вслух о том, чтобы через Пески прошла железная дорога, чтобы была построена в нашем селе больница и почта... Вот если бы и в нашем селе... Но изобразить своего отца начинателем и осуществителем какого-то героического

дела — я, право, не могу... Отец мой о многом хорошем думал, о многом беседовал с песковской учительницей Серафимой Николаевной Морачевской (а с ней можно было откровенно говорить)... Отец мой... душой своей любил народ, чувствовал его и уважал, как только можно. Эту любовь к народу он передал и нам, своим детям...»

У родині панував культ книги: довгими осінніми та зимовими вечорами діти вголос читали твори Тараса Шевченка, «Тараса Бульбу» Миколи Гоголя, «Байки» Леоніда Глібова, твори Бориса Грінченка та Марії Загірньої.

«У батька мого освіта була домашня, а проте, як тепер я пригадую і з'ясовую, він своїм багатющим досвідом стояв набагато вище багатьох інших. Так навчанню і вихованню дітей він приділяв виключну увагу, навчаючи нас, як треба у світі жити... батько був чудесним, хоча й суворим чоловіком. Він не терпів, коли ми, діти, сиділи без діла... Він об'єднував усіх нас. Чим? Розповідями про свою важку молодість... Батько вчив нас стояти за правду, за справедливість... Мій батько... своєю всією душею любив людей, відчував їх і поважав як тільки можна, цю любов до людей він передав і нам, своїм дітям... Не канонізую його — аніяк! — а передаю все те, що пам'ятаю про нього. Отже: він був і добрим, і строгим, цілими годинами скупченим у собі; він бував і стриманим, бував і гарячим — до того гарячим, що йому трудно було б зупинити самого себе, що було причиною того, що він (всього один раз я в дитинстві це бачив) за коси тягав по долівці мою маму... я той день не забуду... Обмер тоді я весь. І скрикнув я люто, я кинувсь до лави — отам, де сокира, мене стусаном п'яний батько одкинув. А сам мов отямивсь — і вийшов із хати, замовкли сестрички. Мов згасло і літо», — згадував згодом Павло Тичина.

Родина Тичин, яка була великою, жила скрутно, перебиваючись із хліба на воду, у хаті були несказанні злидні, діти хворіли, але не те що на ліки, навіть на кращі харчі батько не міг спромогтися, через що малими дітьми пішли з цього світу три Павлові брати й сестра.

Батько майбутнього поета був музично обдарованим: мав тонкий слух і чудовий голос. «В одну из поездок своих в Киев он купил себе малого формата гармонию. И вот, когда мы пели песни, он подыгры-

вал на ней. Он научил нас петь украинские песни: «Ой, за гаєм, гаєм», «Тече річка невеличка», «У сусіда хата біла», «Сонце низенько», а из русских — «Хуторок» («За рекой на горе лес зеленый стоит»), а также «По синим волнам океана» — «запрещенную» песню, как он говорил нам таинственным голосом». «Мало тямлячи в каертоні, — писав син про батька, — він страшенно був засумував, як по дорозі в Нову Басань загубив цю магічну річ. Коли ж на весіллі закричали на все село кларнет, тромбон з барабаном та скрипкою — батько цілу ніч сидів на призьбі і все слухав. Ходив також батько і на іменини до Раковича (пана по сусідству) — послухати військову музику з Козельця. Слух у батька був дуже тонкий. Це не тільки щодо співів. Було, увечері, на призьбі: а цить, Павлушо, он чугунка на Бобровицю їде, чуеш, як торохтить? Звичайно, я не міг так напружити слух, тим більше що Бобровиця від нас — 18 верстов».

Діти у Григорія Тичини від природи мали унікальний слух, були дуже голосистими, співучими. Батько і в цій сфері вишколював їх по-своєму. Він любив похвалитися перед гостями домашнім хором, та репетиції проводив оригінально. Як тільки приходив наїдпитку, то навіть серед ночі будив дітей і примушував співати пісню «Тече річка невеличка», а сам диригував. У великій родині Григорія та Марії Тичин любили співати пісні українського народу. Із семи років кожен із синів уже допомагав батькові у церкві, співав у церковному хорі.

Вчитель — дяк Григорій Тимофійович — не був схожий на тих дяків, які вчили дітей по селах. Він мав талант педагога. Прищеплював учням високоморальні засади: доброту, чесність, правдолюбство, наполегливість у досягненні мети, любов до рідного краю, рідної мови і пісні. Він мав чудовий голос, а тому з учнями розучував, окрім духовних творів, народні пісні, колядки, веснянки». Годинами сидів маленький Павлусь на печі й слухав, як батько розповідає дітям урок. «У нашій хаті в першій кімнаті із земляною долівкою (а була ще й друга кімната, з дерев'яною підлогою) стояли дві довгі парти. На кожній парті сиділо душ по десять або ж по дванадцять учнів. Не знаю, скільки мені тоді вийшло років, коли я однієї зими вже підсідав то до одного, то до іншого учня і якось швидко, непомітно для себе вивчився читати», — пригадував згодом Павло Григорович.

Григорій Тимофійович, прагнучи дати синам освіту, влаштував їх у церковні хори, що давало змогу навчатися в духовному училищі та семінарії, де учнів утримували за церковний кошт. «У отца много было нас, детей. Чтобы обучить всех в губернских школах — не хватало средств. Жалованье свое (60 рублей в год) надо было делить пополам с другим дьячком, присланным из Курской епархии... Не удивительно, что самая старшая сестра моя Ефросиния осталась без учения, малограмотной. Она нанялась служить у каких-то панов в Киеве. Старшего брата Михаила отцу удалось определить в Троицкий хор города Чернигова, и он уже учился в бурсе. Любимая моя сестра Поля — только еще кончала песковскую земскую школу, — и отец с матерью не знали, как быть с ней: определять ли ее в одно из учебных заведений Чернигова (у Поли была склонность к математике), или же попытаться пристроить в модистки, в Киев, — учиться шить. За учение другого старшего брата моего, Ивана, приходилось платить в бурсу, а тут еще и я подрастаю. Что делать? Куда кинуться? И надо сказать: часто в нашей семье из-за нехватки денег между отцом и матерью возникали нелады... что очень тяжело отражалось на мне» (зі спогадів Павла Тичини).

Незважаючи ні на що, майбутній поет через усе своє життя зберіг у пам'яті шановне ставлення до батька, і перший відомий вірш датовано 1906 роком — роком смерті батька, що прожив усього 56 літ; він називався «Під моїм вікном» і був присвячений саме йому.

РОЗДІЛ ТРЕТІЙ

Мати

«У житті моєму великий вплив на мене мала моя мати, світлий образ якої я ніколи не забуду. Мати першою прищепила мені любов до народної пісні, прилучивши до найбагатших цінностей української творчості. Вона вчила нас насамперед бути чесними в житті й правдивими», — згадував Павло Григорович Тичина.

Мати — Марія Василівна Тичина (уроджена Савицька; 1861—1915), молодша від поетового батька, була вродливою, лагідною, працювитою, кохалася в народних піснях. Зберігся її портрет: на голові темна хустка, добре лагідне, хоч і зажурене обличчя, проникливі очі, замріяна і збентежена палка натура — характерний образ української жінки.

«Мати моя Марія Василівна — яка вона була добра, людяна й хороша... Бувало, мама й каже: не займай павука, викинь легенько з віничка — хай лізе... Привчала, щоб ми уранці, умившись, ставали на молитву перед іконами».

Матуся була добра і милосердна, бо січнева. І Павлусь був січневий і вродився в маму. Від матері, яка прекрасно співала, наслідував абсолютний слух і гарний тембр голосу. Жили в скруті, упроголодь. Прийде було матуся аж поночі, не роздіваяючись, у чоботях так і засне, бо ж вимучилася, добуваючи клуночок борошна у шкуродера Базики. Але на порятунок приходила пісня. Вона розраджувала, не давала щоденним клопотам про хліб насущний затьмарити світ, зів'янути ясному «цвіту-первоцвіту», що розквітав у душі малого хлопчика, якому судилася доля генія.

«Батько помер. Телеграми прийшли мені й Євгену. Увесь поїзд здавався мені наповненим печаллю. На другий [день], як поховали батька, я пішов на свіжу могилу. Там уже на колінах стояла мати, маленькі сестри мої Саша й Наташа принесли батьковій снідять (у мисках і в тарілках), і мати все це поставила на могилі, сказавши: нехай старець чи странник якийсь це знайде».

Марія Василівна, як і батько Григорій Тимофійович, робила все можливе, щоб діти здобули освіту. Коли сини і дочки почали підросати, вона віддавала в оренду, а потім і продала свої землі, щоб платити за навчання дітей. Односельці заздрили, що діти Тичин навчаються в Чернігові та Києві. Коли діти приїздили додому, Марія Василівна, на той час уже вдова, йшла по селу на позички, щоб нагодувати дітей, — радість яка ж, діти приїхали на канікули. А односельчани їй дорікали, чого вона побирається, як старчиха. Марія Василівна приходила додому, тихо плакала, діти страждали від того, що їхня ніжна і лагідна матуся непомітно витирає сльози і нічого їм не каже. Хтось із односельців дорікнув і Тичининим дітям — мовляв, придурюєтеся бідними, а самі он — і вчитеся, і малюєте, і книжки з собою привозите... Діти зрозуміли причину материних сліз і намагалися додому приїздити нечасто й ненадовго, щоб не приносити матері страждання. Вони, мабуть, не розуміли, що мати, яка бачить дітей рідко, страждає ще більше.

Марія Василівна померла 1915 року. Померла несподівано, і лише тоді діти довідалися, в яких боргах жила їхня мама, щоб дати їм усім раду. Братам і сестрам Тичинам пропонували за борги віддати родинну садибу, але вони не погодилися. Це ж РОДИННА САДИБА, тут ходили тато й мама, тут й вони росли... Кілька років були дуже важкими, бо все зароблене по копійці діти складали, щоб віддати материні борги. Але ця хата, в якій народився поет, не збереглася. Її, як і все село, спалили солдати нацистської Німеччини 28 грудня 1942 року. У цю ніч гітлерівці спалили і розстріляли 840 пісківчан, серед них і племінницю Павла Григоровича Ольгу з двома дітьми. Це була помста фашистів за вбитого в лісі офіцера. Місцеві партизани вкрали його мотоцикл. Тоді німці від місця бивства відраховували відстань до найближчого села. Вийшло так,

що це були Піски. Попередили селян, щоб мотоцикл поставили під церкву. Партизани не призналися, що це їхніх рук справа. На ранок села не стало...

...Від матусі дітям діставалися дивні слова: «перегулюється небо», «окалавуритись», «обговтатись», «переминджигується». Дітвора смішила маму: «А йдіть, мамо, а то самовар перегулюється, треба окалавуритись чашками, щоб вода не переминджигувалась».

І вже по матусиній смерті засяє її душа в її ж таки слові енгармонійнім:

День біжить,
дзвенить-сміється,
Перегулюється! —

запише молодий поет Павло Тичина у своїй збірці «Сонячні кларнети».

РОЗДІЛ ЧЕТВЕРТИЙ

Дитинство

У мальовничому куточку лісостепової України, в Новобасанському районі, недалеко від Чернігова, розкинулось село Піски, яке оповите з півдня чарівними лісами та завітчаними луками з синьокими озерами, а з півночі розлогими степами. Село Піски засноване в середині XVII ст. в період Національно-визвольної війни 1648—1657 років на території Басанської сотні Переяславського полку.

Піски! Яка проста й звична назва, але яка особлива, важка, трудом і горем освячена доля! Це ж скільки треба було людині докласти рук, щоб на цих бідних піщаних пригорбах забуяло життя, щоб пустило свій корінь у глибінь землі, де сховані її скарби! Піски... А звідки вони тут? Геологи твердять, що тут, де нині розкинулося село, колись давним-давно знайшов свій кінець один із останніх льодовиків, що сунув із півночі. По дорозі зі Скандинавії він розгубив свої кам'яні валуни, а сюди докотив лише піщані язики й сказав історії: більше не можу! Води могутнього скандинавського льодовика збігли у ви долинки, котрі згодом перетворилися на своєрідні оази серед піщаного моря.

Минав час. Родина Маковія (так каже історія, саме з нього, втікача з-під панського ярма, зачалось село) розросталася. Вона вперто освоювала землі на схід, де були чорноземи, озера, пасовиська. Навколо найбільшої водойми — Подолу — з'явилися садиби. Той, хто жив тут, вигідно відрізнявся від решти: город тягнеться до води, а на ньому — і жито, і картопля, і своя паша. Не випадково, що саме серед «подолян» піднялися свої дуки — вершители сільської долі.

...Зима 1891 року обкидала Піски снігами. «...Перший янгол двері відчиняє, другий янгол столи застеляє, третій янгол хрещеному народженому рабу Божому щастя й долі шукає...» Два тижні вже минуло від Нового року, три тижні від Різдва і в родині Григорія та Марії Тичин народився ще один син — Павло. Невідомо, яку долю йому пророчила повитуха: чи попа, чи дяка, а чи хлібороба, — тільки ж напевне долі співця вона йому не передбачила. А батько, мабуть, мріяв, що син його виб'ється в люди — в попи чи в учителі, а може, колись і архієреєм буде — досягне тих височин, які батькові не судилися.

Традиційна дата 27 січня є датою хрещення Павла Тичини — так записано в знайденій Іриною Дмитрівною Блюдо (внучатою небогою поета) у Київському міському архіві виписці з церковної книги в справах Комерційного інституту).

Чоловіче ім'я Павло походить від латинського слова «*paulus*», що означає «*маленький*». Павлик — незамінний мамин помічник у догляді за молодшим братом чи сестрою. Він добрий і чуйний. В іграх з однолітками не переходить меж дозволеного, він не тільки, наприклад, не піде рвати яблука в чужий сад, але й зробить усе, щоб відмовити друзів. Його здатність до співпереживання привертає до нього багатьох людей, і вони охоче довіряють йому свої таємниці. Схильний до філософствування. Працювати Павло може в будь-якій галузі. Колег по роботі підкуповує своєю скромністю і працьовитістю, надійністю і готовністю підмінити товариша в скрутну хвилину. Свою роботу Павло виконує так, що ні підганяти, ні змушувати його не треба. Він не мовчун, хоча і балакучим його навряд чи назвеш. У характері Павла всі якості перебувають у гармонії одна з одною і навколишнім світом. Він ніколи не відмовиться від можливості заробити зайву копійчину, але піде на це лише в тому випадку, якщо додаткова робота не надто порушує розмірений уклад його життя. Павло стежить за своєю зовнішністю, уміє красиво вдягатися, у нього хороші манери, — словом, йому є чим зачарувати жінок. Він щедрий і ласкавий коханець, ніжний і пристрасний. Павло шукає жінку, гідну себе, але у нього чудова інтуїція, і він відчуває, яка жінка може відкинути його. Він ставить любов високо, але ніяка навіть найпо-

лум'яніша любов не стане йому завадою на шляху до кар'єри. Для досягнення бажаної мети він здатний відмовитися від свого почуття, навіть якщо йому загрожує самотність. Павло ревнивий, але зовні це майже не проявляється, він переживає це почуття в собі. Він любить дружину, але любов ця тепла і рівна, а не жагучо бурхлива. Допомогає дружині по господарству, але робить це так, щоб кумасі-сусідки не лихословили, що дружина остаточно сіла йому на шию. І пити Павли п'ють, але, як і в усьому, знають міру. Невірність дружини не прощає, дізнавшись про зраду, безжально пориває всі зв'язки. У будинку ним керує дружина — але тільки в будинку. У молодості Павло веде бурхливе сексуальне життя, намагаючись довести самому собі свої сексуальні можливості. У нього трапляються дрібні невдачі, властиві багатьом чоловікам, але для нього це майже трагедія. Павло схильний до статевого неврозу. Він ранимий, і в інтимній близькості йому важливо, щоб жінка розуміла його бажання, йшла їм назустріч, а не керувала його сексуальною поведінкою. Павло любить людську теплоту, у нього розвинене естетичне почуття, він надає великого значення обстановці, в якій проходить його зустріч із жінкою: тиха музика, м'яке світло, квіти у вазі на столі. Павлові чужа груба плотська насолода, він ніжний і ласкавий. Якщо його почуття до дружини погаснуть, він тут же починає шукати собі іншу жінку — для душі. «Зимовий» Павло одружується пізно, його шлюб по любові часто водночас буває і шлюбом з розрахунку. У сімейних відносинах Павло не воліє бути лідером. Йому потрібна дружина активна, здатна перебрати на себе всі обов'язки по дому. Він же буде насолоджуватися створеним нею затишком і спокійною атмосферою. Це зовсім не означає, що Павло нахабно використовує свою дружину, адже він завжди безвідмовний в тому, щоб допомогти їй у будь-якому питанні. Дітей своїх Павло дуже любить і часто їх балує.

Ще маляма Павло відрізнявся від інших Тичининих дітей розумом і неабиякою пам'яттю. Він сам твердив, що міг дещо згадати з того віку, коли ще був у сповитку. В «Автобіографії» він згадує якісь світлі плями, кольорові враження від весняної днини, коли ще й розмовляти не вмів: «Пам'ятаю себе в дитинстві дуже рано: мене ще на руках носили. День. Теплінь. Світло-зелене віття звідкись нависає

наді мною. Блищить вода... Підсвідомо відчуваю: щось навколо мене діється, але що саме і як — ще не міг я своїм розумінням охопити. Тільки одне вловлював: рух і звук, радісні обличчя і колір гілок, блиск і воду, що пахла свіжістю...» Наступні спогади значно чіткіші: «Ясніше вже себе пам'ятаю в ті роки, коли пробував спинатися на ноги й ходити потроху — спочатку під столом, притримуючись за ніжки його, а потім і назустріч матері, захлинаючись рясним сміхом, у широко розкриті, рідні материнські руки...» Він згадував: «Коли був зовсім малий, йому вдягали червону шапочку (чи, може, жовтогарячу), що зав'язувалась поворозочками на підборідді, і коли мати чи старша сестра підносила мене в хаті до вікна й показала, як сходить місяць — великий, червоний... Мовляв, бач, у місяця червона шапочка, і в тебе теж... я від радості щось... сміхом виявляв...»

На фотографії, зробленій у дитинстві (уже в хорі монастиря), бачимо лобатого, круглоголового хлопчика з великими серйозними очима.

Павлуша ріс серйозним, несміливим, скромним, з вічним бажанням сидіти десь у куточку, щоб його й не помічали. Старався менш нагадувати про себе, заважати дорослим, бо родина була надто велика — одних дітей дев'ятеро, важко було батькам з ними. З дитинства він прагнув усе осягти без чиеїсь допомоги, намагався наполегливістю переборювати всі перешкоди.

Яскравим спогадом дитинства були поїздки малого Павлуся до Києва: з мамою на прощу та з батьком. Багато цікавого набачився він, та найбільше запам'ятався йому Богдан Хмельницький на коні — і знову згадалися восьмилітньому хлопчаківі батькові й матеріні розповіді про прадіда-запорожця, про козаків та гайдамаків, казки про Котигорошка та Івасика-Телесика, про Кожум'яку та богатиря Михайлика, пісні дяків та сільських дівчат — і все «це опало, мов янтарні зерна», в дитячу душу...

Батько й мати, старші сестри й брати в дитинстві прищепили Павлусеві любов до музики. «Батько. Увечері пізнього літа. Темно вже зовсім. Батько, спершись на низенькі ворота, слухав уважно щось. А я ж на призьбі сидів. І раптом він до мене потихеньку:

— А йди сюди, Павлусю, ось послухай!

«Ліру» парубки імітували (два голоси), у квінту гули, у квінту, а один — заспівав жалібно, як лірник... Ой, як же мене по-чудовому вразила та «Ліра!»

У хаті Тичин цінувалася книга: усно переказувалася повість Миколи Гоголя «Тарас Бульба», перечитувалася пушкінська «Казка про царя Салтана». «В дошкільну сільську пору життя мого, коли я весь був в оточенні українських казок, пісень, колядок та щедрівок, — я пам'ятаю: батько читав у родині нам «Тараса Бульбу» М. Гоголя. І — чи то тому, що Гоголь розповідав про Україну, чи тому, що батько прочитані місця пояснював нам своєю рідною мовою і тут же часто додавав ще і власні розповіді про Наливайка, якого живцем на сковороді смажили, чи ж про козака, який, стоячи на землі, у бика, що повз нього пробігав, вирвав бік рукою, тощо — я першу російську прослухану книжку не відчув ще як російську... Але враження лишилося на все життя...»

Материнські казки, пісні сільських дівчат, розповіді батька про козаччину — все це хвилювало, тривожило душу Павлуся, прилучаючи його до великого й прекрасного, наповнювало передчуттям чогось таємничого й незбагненого.

У родині часто лунала з уст батька-дяка старослов'янська мова, і маленький Павло одного разу несподівано заговорив нею без жодних помилок, чим неабияк здивував усіх присутніх. Ще зовсім маленького взяла матуся Павлуся до Києва на богомілля. У Печорській церкві приступила до святої ікони, а довкола діти плакали, кричали, Павло ж був тихий, і коли мама дотовпилася до святого, той сказав матусі: «Пріобщається із малих сіх та великий будет».

Павлусь мав досконалий музичний слух і дзвінкий мелодійний голос. Батько, почувши, що в Павла голос, мов дзвіночок, давав йому вести партію. «Ти, Павлушко, співай тон, а Ваня хай півтон, а Оксана терції». Отак тригласом і співали «Отверзу уста», а Павлусику ж було 5 літ усього. «Батько грав на гармонію, учив мене дзвони Лаври й руської церкви. Тоді якраз я з батьком проїхав був через два міста — Київ та Чернігів». І так це сподобалось малому Павлусю, що він на широкій пилці, яку батько привіз із Києва й повісив у сінях, «узв'язавши дві палички, показував нені, як дзвонять у Києві. І так я вже

надоїв батькові своїм дзвонінням, що він тільки махне рукою: оцей ще мені Павлусь!»

Репертуар у малого Павла Тичини був широкий. Як згадував Павло Григорович, у дитячі роки, побачивши «на старому погребіщі (наповнину закиданому землею) старий великий казан — для польової каші), я дзвонив у нього (точніше — у два великих кільця) й співав своїх пісень, яких уже на той час знав я: від батька (під гармонію, яку він у Києві купив за 50 копійок, мо' за 1 крб, не пригадую); він ще вразив мене тим, що чув у Києві спів криласного хору «Седе Адам проти рая і плакався горько»; від дяків у клуні (під час храмового свята Трійці) — мене, малого, ще тоді страшенно вразили народні пісні...».

Отож, на формування естетичних смаків хлопця впливали не тільки народні пісні, а й церковний спів, ті секрети церковної музики, в які батько втаємничував сина.

Як і колись Тарас Шевченко, дитиною Павло Тичина мріяв стати малярем-іконописцем, маючи неабиякі здібності до малювання. «На камені я вуглем малював!» Зацікавлене мале дитинча вже приглядається до того, як іконописці малюють святих, як фарбують, із чого і як фарбу видобувають. «Глей із колодязя. Ось вохра. Камінчики з-під маслин. Чорну фарбу з них роблять! Церкву фарбували. Горобця покрасили й пустили. Він поскакав у куці. Бо не зміг злетіти... Одежа святих — чисті фарби (без домішки) — жовті, сині, жовтогарячі, зелені, коричневі, фіалкові, малинові, бордові (бурякові), іноді білі...» Та не тільки святих тягне його зображувати. Його меткий, чіпкий погляд не проминає «житійних» сюжетів, різних людей, навіть того, що надто віддалене від «святості». І з'являються на стіні чи на камені «нарисованні мною п'яници нашого кутка (тупика улицы)».

Він навіть готувався вступити до Художньої академії в Петербурзі, але брак коштів став на заваді.

Краса придеснянської природи, українська народна пісня та церковна музика складала кольорові враження малого Павла, що зливалися з образами звуковими; певне, саме вони визначили згодом самобутність авторського стилю поета.

РОЗДІЛ П'ЯТИЙ
Перша вчителька

1897 року, коли було відкрито земську початкову школу, батько віддає до неї допитливого шестирічного малого Павлуся, в якій він навчатиметься протягом 1897—1898 років. Вчила Павла, як і інших Тичининих дітей, добра незабутня Серафима Морачевська, яка, за порадою дяка, взялася у своїм помешканні для селян заснувати аптеку й бібліотеку, а в школі вести хор. З особливим почуттям подяки згадує Павло Григорович свою першу вчительку: «Таким чесним і трудолюбивим натурам, як С. Морачевська, хотілося дати народові знань більше, ніж потрібно за програмою. І це бажання... стало формою виявлення її душі, її совістю вчителя і людини».

Саме ця витончена, інтелігентна русява, висока й струнка жінка, донька й онука священиків, жителька Чернігова, обрала для себе (як тоді говорили) місцем служби село Піски Ново-Басанського повіту. Саме вона вчила усіх школяриків не лише читати й писати, а й малювати, грати в шкільному театрі, співати в хорі. Вона віддала тим пісківським дітям усе своє серце. Саме вона підказала Тичинам, яким чином вони можуть дати своїм дітям освіту. Серафима Миколаївна, як можна судити зі спогадів її учня Павла Тичини, була послідовницею педагогічних принципів великого вітчизняного «навчителя учителів» К. Д. Ушинського. Її уроки збуджували уяву учнів, її розповіді були образні... Вона не переважувала дитячих мізків надмірною кількістю інформації — вона навчала ці мізки працювати, привчала учнів до систематичної роботи, постійного бажання пізнавати світ...

Багато чого з уроків учительки навіки сонячним блиском залишилося в пам'яті Павла Тичини. У спогадах про своє дитинство Тичина напише: «...моя вчителька, вона — із найдорожчих і найближчих для мене людей...»

Не обмежуючись програмою сільської початкової школи, Серафима Миколаївна проводила для учнів позаурочну роботу, де розглядалися питання з історії України, української мови, влаштувала репетиції дитячого хору. С. Морачевська за власні кошти створила шкільну бібліотеку, де були твори українських письменників. Облаштувати шкільну бібліотеку, скласти бібліотечний каталог їй допомагав Павло. У бібліотеці він прочитав десятки цікавих книжок українських авторів.

Серафима Миколаївна Морачевська помітила і належно оцінила неабиякі вокальні дані, абсолютний музичний слух, феноменальну пам'ять дякового сина. Вона пробудила в майбутнього поета любов до книги, до рідного слова, музики, навчила нотної грамоти. За добре навчання вона подарувала Павлові «Байки» Леоніда Глібова, оповідання Марії Загірньої (Грінченко) про шахтарів — «Під землею». Помітивши його гарні вокальні здібності, взяла до дитячого хору: «Які це були прекрасні для мене хвилини! Ми співали там українських та російських пісень. Серафима Миколаївна показувала нам ноти, учила по них співати, і я, ще не розуміючи змісту цих значків, з гордістю тримав ноти в руках і прислухався до пояснень улюбленої своєї учительки».

С. Морачевська порадила батькам віддати Павла в один із монастирських хорів Чернігова. Крім того, дітей у хорах також учили. Оскільки інших можливостей дати синові освіту Тичини не мали, вони прислухалися до поради вчительки. Батько, який бачив, як тягнеться син до знань, але через нестатки не міг послати його вчитися далі, віддає 9-річного Павла до хору одного з чернігівських монастирів.

Ставши навіть академіком, Павло Тичина завжди допомагав своїй першій вчительці — і придбати вугілля на зиму, і висилав їй ліки, книги, продукти, аргументуючи свої турботи не безгрошів'ям Серафими Миколаївни, а тим, що їй важко самій ходити в місто, тому

колишні учні повинні їй допомагати, а в останні свої роки узявся й за написання поеми, яку присвятив першій учительці. На жаль, поема «Серафима Морачевська» залишилася незавершеною.

У квартирі 40-річного академіка П. Тичини завжди була на видному місці світлина з улюбленою першою вчителькою. І відомий поет при всякій нагоді КОЖНОМУ прагнув розповісти про свою ПЕРШУ вчительку, виконуючи біблейську пораду: «НЕ ЗАБУВАЙТЕ НАСТАВНИКІВ СВОЇХ!»

Було Павлові десять років, коли він закінчив навчання у сільській школі. Допитливому хлопцеві хотілося вчитися далі.

РОЗДІЛ ШОСТИЙ
Роки навчання. Хор. Бурса.
Семінарія. Інститут

Наприкінці 1900 року батько відвіз Павла Тичину до губернського міста Чернігова, щоб улаштувати у Троїцький хор. Там уже співав його старший брат Михайло, який разом з братом Іваном вчився у бурсі.

В «Автобіографії» поет відтворив свій вступний іспит до хору дев'ятирічним хлопчиком: регент Троїцького монастиря в Чернігові «відкрив кришку фісгармонії — і полились протяжні срібні звуки. Я весь перетворився на слух і увагу. В мелодії, яка заповнила всього мене, стільки звучало запитань до когось і звертань, стільки було ласкавої туги, що я ось-ось готовий був заридати. Тільки згодом я дізнався, що в день проби мого голосу регент зіграв одну з частин концерту Бортнянського «Всякую прискорбна еси, душе моя». Переставши грати, він сказав: «Візьми ось цю ноту». Срібний голос із фісгармонії всього мене наповнив. «О! це добре. Дискант, справжній дискант».

Але взяли малоого в півчу лише через рік. Запамяталася перша співанка в Єлецькому монастирі, в сінях. «Підлога в них кам'яна. Але повитирана на довгі роки ногами тих, хто тут жив. Як глянути — то ямки і долинки, ямки і долинки. Великі плити зміцнені цементом — і на цих місцях долівка не була стерта і утворювалися наче гірські хребти, по яких ступаєш обережно, щоб не звихнути ногу...»

Жив у Єлецькому монастирі, а ходив щодня до Троїцького собору за три верстви співати на архієрейське служіння, та ще й голодний. І ніс по півпуда нот. Все те за скромну монастирську трапезу. За словами поета, учнів-хористів часто зривали з уроків і відправляли

співати на кладовищі. Павло Григорович писав, що за виступи хористів «хтось брав гроші, а ми своїми голосами оддіжурювали собі право жити за це в гуртожитку й ходити на лекції в город до школи». Отак шість років. Співав, і вчився, і плакав.

Регент хору доручав Павлу навчати нотної грамоти новачків. «Регент мене виділяв з-поміж інших хлопчиків-співаків. А може, й любив, — згадуватиме потім Павло Тичина. — Адже я був солістом, був ісполатчиком (я роздавав усім ноти перед кожним співом разом з іншими двома хлопчиками: утрюх двічі під час відправи виходили з хорів униз). Коли хтось із нових хлопчиків поступав до нас у хор, то регент після своєї спроби, під скрипку, кидав мені по-діловому: «Тичина, обучи його нот». І я щодня, гордий таким своїм обов'язком перед регентом, кликав новичка до могили Глібова (бо там найбільш затишно між кущами можевелю) і там розказував, накресливши на аркушику ноти в дискант чи альт. Так я обучав Чоботька, Трубенюва, Копійку, свого брата Євгена і Грицька Верьовку...»

Починаючи з 1901 року Павло Тичина відвідував заняття в бурсі. Роки навчання у бурсі (1900—1907) були не тільки часом страждань, голодування та безправ'я. Навчаючись там, Павло співав у хорах Єлецького, Успенського, потім Троїцького монастирів та хорі Народного дому. Пізніше, маючи неабиякі навички, він став регентом-керівником семінарського хору. Співи в хорі давали йому змогу заробляти на життя. На заняттях хорового співу Павло проявляв себе здібним учнем. У 1902 р. зі зміною архієрея в Єлецькому монастирі хор хлопчиків було розпущено, Павла перевели до келії Троїцького монастиря (Чернігів). Умови життя хористів у Троїцькому монастирі були тяжкими: «Ми, хористи, співали там усього раз на тиждень, а всі останні дні ходили вчитися до школи... Мене определено було до бурси... Нашу науку часто зривали, турбували нас безцеремонно, викликаючи іноді просто з лекцій. Ми своїми голосами відчерговували собі право жити за це в гуртожитку. Били нас у гуртожитку, де жив і наш репетитор, але надто сильно і за кожний пустяк розправлялися, як з каторжниками».

Монастирський хор Троїцького монастиря, в якому співав Павло, був своєрідним осередком української культури. Його регент П. Доб-

ровольський відзначався гуманістичними поглядами та високою національною самосвідомістю. Хор ділився на дві групи — церковну й світську. Хлопчики, які співали в церковній групі, мали право співати й у світській. Це давало змогу хористам виступати в Чернігівському народному домі та хорі «Чернігівського товариства трезвості», а також інших приватних залах.

Вплив на формування світогляду та громадсько-політичної позиції Павла Тичини мав педагог-репетитор М. Подвойський: «Найсвітліші спогади зберігаю я в своєму серці про Миколу Ілліча Подвойського [я його так тільки можу назвати], зустрів я його на найбільш ранньому шляху свого дитинства, коли ще тільки починалося формуватись моє ставлення до людей, моє розуміння праці. Як педагог М. Подвойський виховував своїх бурсаків у дусі людяності та патріотизму, національної гідності та любові до України. Він мав заборонений «Кобзар» Т. Шевченка, з якого вечорами читав вірші своїм вихованцям. Намагаючись полегшити суворий побут учнів бурси, сприяти їхньому духовному розвитку, педагог М. Подвойський ходив із ними до театру, цирку. Завдяки йому П. Тичина відвідав виставу М. Гоголя «Ревізор», яка справила на нього незабутнє враження. Під впливом відвідин професійного театру учні бурси організували аматорський театр. Павло Тичина, який став його душею, взяв участь у постановці вистав «Ревізор» М. Гоголя та «Скупий лицар» О. Пушкіна.

Програмне навчання в бурсі не задовольняло допитливого юнака, він багато уваги приділяв самоосвіті: «Я почав цікавитись поезією і сам щось пробував писати. Читав найбільш Пушкіна, Жуковського, Крилова, Глібова... і, звичайно, за всяку ціну ми доставали Горького й Шевченка».

Після смерті у 1906 році батька юнак залишився без фінансової підтримки. Через ламання голосу він більше не міг виступати в хорі Троїцького монастиря. У 1907 р. за рішенням ради Чернігівської духовної семінарії Павлу Тичині, як «неімущому сироті», дозволили продовжити навчання за «казенний кошт». Під час навчання в семінарії прийшли до Павла і різні захоплення: «Бібліотечка власна в сундучку, потім театр, та самодіяльність, та цирк, потім видання

рукописної газети «Лопар» та «Метелик», потім — оркестр із картонними сурмами, лірники й бандуристи...»

З 1907-го по 1913 рік Павло навчався у Чернігівській духовній семінарії, як і всі сини Григорія Тичини. «Режим семінарський, звичайно, був уже не той, що в бурсі. Вирвавшись із лабет монастиря, я в семінарії почув себе вільніше трохи». Навчання в цьому закладі давало ґрунтовну загальну освіту, а також семінаристи мали можливість мистецького розвитку — спів у архієрейському хорі, участь у семінарському симфонічному оркестрі, факультатив із малювання, прекрасна семінарська бібліотека та дозвіл користуватися міською світською бібліотекою.

Події революції 1905—1907 років не оминули й учнів семінарії. Почалося все з того, що за наказом ректора семінарії Галахова у зв'язку з відлученням Л. Толстого від церкви семінаристи і бурсаки повинні були познімати його портрети; водночас вилучалися з бібліотеки твори Л. Толстого й М. Горького (твори, до речі, придбані на пожертвування семінаристів і бурсаків). Старші семінаристи звернулися з проханням до ректора не знімати портретів Толстого й не вилучати його книг з бібліотеки. Тут же було додано й таке: дозволити випускникам семінарії продовжувати навчання в університеті. Ректор, зрозуміла річ, петицію зігнував. У відповідь розгорівся бунт, «у якому брала участь більша частина семінарської молоді. Семінаристи скликали загальні збори, на які, як писав у рапорті інспектор семінарії Чредін, не допускали нікого з представників інспекції. У відповідь на намагання начальства зайти в приміщення, де відбувалися збори, семінаристи погасили лампи, свистіли і кричали: «Бий їх!» Інспектор, його помічник і наглядач змушені були тікати, а на них з третього поверху полетіли цеглини, залізо з ліжок, абажури і навіть диван». Павло теж був задіяний у цьому бунті. Коли інспектор наказав йому негайно йти у свою кімнату й не брати участі у «безпорядках», він не послухався і тут же, на очах у Чредіна, помчав до своїх. Разом зі старшими товаришами-семінаристами він теж свистів, вигукував: «Бий їх!» Інспектори повтікали, а семінаристи й бурсаки кинулися громити все ненависне їм. Полетіли шибки у кла-сах, задзвеніло скло й у вікнах квартир окремих, найбільш ненавис-

них викладачів. Навіть самого ректора Галахова не оминула гірка «чаша сія» — і в його вікно було пожбурено не одну каменюку. О третій годині ночі на подвір'я семінарії увірвалися поліцейські, жандарми, військові — для приборкання бунтівників, для арешту призвідців. Було заарештовано 12 учасників бунту. Павлові разом з кількома товаришами вдалося втекти і сховатися, а ті, що потрапили до лап поліції, не виказали нікого... Частина заарештованих було посаджено після суду до в'язниці, а частину випущено; але це не врятувало їх від жорстокого покарання: всі, хто зазнав арешту, з семінарії виключалися». Про Павла Тичину теж стояло питання на педагогічній раді, хоч його ім'я не значилося серед 12 заарештованих. Заслухавши рапорт інспектора Чредіна про поведінку П. Тичини, рада ухвалює: «Тичинин Павел — за дерзкую виходку по отношению к членам инспекции, выразившуюся в непослушании им... по поведению за истекшую четверть отметитъ баллом 3 (три). По заявлению инспектора, изложенному в прилагаемом рапорте... инспекцией семинарии своевременно были сделаны замечания, выговоры, внушения и предупреждения о том, что в случае неисpravления они могут быть уволены из семинарии за неблагоповедение». То було щастя для Павла, що про його поведінку на педагогічній раді доповідав інспектор Яків Іванович Чредін — шеф духового оркестру семінарії. У цьому оркестрі грав на кларнеті й Павло Тичина, і Чредін дуже високо цінував його музичні здібності. Павло зрозумів, що необхідно бути обачнішим.

Навчаючись у Чернігівській духовній семінарії, юний Павло Тичина активно займався самоосвітою. Разом із вивченням богословських дисциплін (загального богослов'я, літургії, практичного керування до псалтирів) значну увагу приділяв загальноосвітнім предметам: історії філософії, логіці, психології, алгебрі, історії російської літератури, іноземній мові, загальній історії. Найвищі бали семінарист П. Тичина отримував із таких дисциплін, як історія російської літератури, російська громадянська історія, церковний спів.

Інтерес Павла Тичини до суспільних дисциплін підтримував викладач із психології та дидактики Іван Львов. Він давав Павлу настанови, був уважним та доброзичливим до україномовного юнака,

згодом намалювавши у спогадах «Мій любий учень» такий портрет Павла Тичини: «Я його вчив від третього до шостого класу. Це був досить гарний, стрункий юнак. Особливу увагу привертала його очі, погляд яких спрямовувався у простір, у далечінь. Здавалося, що юнак про щось мріє, до чогось прислуховується, живе так званою внутрішньою увагою... П. Тичина був одним з найздібніших і найтрудолюбивіших семінаристів. Чудова пам'ять, гострий природний розум дозволили йому дуже швидко схоплювати нове й робити правильно... Захоплення П. Тичини поезією посилилось не без впливу викладача теорії словесності й історії російської літератури Дроздова... Його гри на музичних інструментах, малювання високо оцінюють викладачі».

Після Другої світової війни семінарський вчитель Тичини — Іван Львов — потребував особливої підтримки та протекції й завжди міг розраховувати на допомогу свого колишнього учня. Збереглося велике листування Павла Тичини та Івана Львова повоєнного періоду, в якому Іван Петрович просить Тичину-міністра про працевлаштування на викладацьку роботу вчених та викладачів, які в роки війни перебували на окупованій території і не могли розраховувати на отримання викладацьких посад.

У старших класах семінарії Павло Тичина навчався малярства у відомого живописця і поета Михайла Жука (закінчив Краківську академію мистецтв із двома срібними медалями), що відіграв особливу роль у формуванні особистості юнака. «У малювальному класі, — згадуватиме пізніше Павло Григорович, — біля вікна за шафою (шафа дверцятами дивилася до вхідних дверей) стояв столик: це коли приходив учитель малювання, відомий український художник, поет Михайло Іванович Жук, — він спочатку сідав і піджидав, поки зійдуться із столової усі ті, що ходили на урок малювання. На цьому столику окремо лежали й мої улюблені книги: «Кобзар» Шевченка, Літературно-науковий вісник», «Рідний край», які брав у «Просвіті», книги Метлинського, Б. Грінченка (повість), Кононенка; пісні народні з нотами, декламатор «Досвітні огні» і, зокрема, книги Лесі Українки. Книги мінялися: одних здавав я до фундаментальної бібліотеки і брав інші замість них...»

Михайло Іванович Жук покладав на Тичину велику надію як на майбутнього художника (збереглося кілька малюнків поета, які свідчать про його обдарованість). 24 жовтня 1954 року М. І. Жук згадував: «Через товщу років я побачив довгий коридор бурси, пообідняний час і сон начальства (навіть старого Євмена), розрізнені звуки оркестрових інструментів і клас, де група учнів зібралася на годину рисунку та малювання. Побачив серед них і Вас, милого хлопчика з постриженою голівкою... По тому мені була друга картина — семінарія і знову клас малювання. Година вечірня, група семінаристів і знову серед них я побачив Вас, що старанно студіює “Натуру”».

Сам М. І. Жук був не лише талановитим художником, але й поетом. Це особливо видно з серії портретів українських митців, створених Михайлом Жуком на початку ХХ ст. Є серед них і портрет Павла Тичини, і велике полотно «Біле і чорне» (1912—1914), у якому молодий Павло Тичина позував для зображення чорного ангела. У класі вчителя М. Жука юний П. Тичина ознайомився з українськими журналами «Літературно-науковий вісник», «Рідний край», творами Миколи Вороного, Бориса Грінченка, Лесі Українки, Олександра Олеса, Івана Франка, переймаючись шляхами розвитку українського художнього слова. Відомий вже на той час художник готував П. Тичину для вступу до Петербурзької академії мистецтв. Михайло Жук у своїх архівах зберіг першу (не друковану за життя Павла Тичини) збірку «Панахидні співи».

Доля художника була досить складною. Михайло Жук революційні події й неодноразову зміну влади пережив у Києві. Але з утвердженням більшовиків повернувся до Чернігова. 1923 року він адресував голові Раднаркому УРСР Хр. Раковському та вченому секретареві Академії наук А. Кримському прохання випустити його до Сполучених Штатів. До цього Жука спонукали нестатки та неможливість заробити на прожиття для родини. 1925 року Жук назавжди залишив Чернігів і оселився в Одесі. Павло Григорович до самої його смерті у 1964 році підтримував із ним зв'язок, листувався, допомагав матеріально.

Під час навчання в семінарії Тичина зміг спробувати себе в ролі диригента і навіть брав участь у кількох концертах як диригент зведених хорів Чернігова. Виступи таких хорів відбувалися в Народно-

му домі (нині це приміщення Чернігівської філармонії). У хорі з Тичиною співали В. Елланський, А. Казка, М. Подвойський. За спогадами Павла Григоровича, ректор семінарії О. Баженов (1911—1915), потомок архітектора Баженова, автора реконструкції Кремля, дбав про репертуар хору семінаристів: «По совету Баженова наш хор вместо устаревших песнопений исполнял произведения Глинки, Чайковского, Римского-Корсакова, Ипполитова-Иванова, Гречанинова, Костальского, Чеснокова...»

Під час навчання в Чернігівській духовній семінарії Павло Тичина також мав можливість удосконалити свої навички і вміння гри на багатьох музичних інструментах. Хоча семінарист Тичина грав на флейті, кларнеті й гобої (до слова, за одним пультом з майбутнім фольклористом і композитором, фундатором і керівником Українського народного хору Григорієм Верьовкою, з яким потоваришував на довгі роки), але на час канікул мав можливість з дозволу керівника оркестру брати додому деякі музичні інструменти. Церковні хористи підробляли на похоронах.

У 1911 р. П. Тичина організував літературний гурток семінаристів (поза стінами навчального закладу). Свої задуми гуртківці виклали в листі до М. Коцюбинського. Ознайомившись із їхніми планами, той порадив розпочати з перекладу кращих творів російських письменників українською мовою...

На цей самий час, на думку дослідників, припадають перші спроби пера юного Тичини. Коли не стало батька, під впливом ідей поета-символіста М. Вороного Павло у 15 років написав вірш «Синє небо закрилося» (1906): «Уже в першому вірші, який дійшов до нас, попри всю його недовершеність, ми бачимо вплив народної пісні, балад Шевченка, Жуковського — вплив, який, щоразу поглиблюючись та видозмінюючись, осяватиме поезію до кінця життя поета» (С. Тельнюк).

У вірші «Блакить мою душу обвіяла», датованому 1907 р., 15-річний поет відтворив своє прагнення до гармонії та добра у світі:

Блакить мою душу обвіяла,
Душа моя сонця намріяла,
Душа причастилася кротості трав —
Добрідень я світу сказав!

У Троїцькому монастирі був свій театр: «Ми вже свій «театр» завели у себе... Із простинь поробивши завіси й куліси, ми грали «По ревізії» Кропивницького (я виконував роль Гараська), «Як ковбаса та Чарка...» (виконував я роль Шпоньки). Взагалі, мені комічні ролі подобались, — і я, змінивши голос, витворив таке, що всі за боки брались...» У гоголівські дні юні таланти дали цікавий концерт, присвячений цьому письменнику.

Серед бурсаків і семінаристів Тичина вирізнявся високою мораллю, духовністю, яку годі замінити зовнішніми красивими жестами. Одного разу він не побоявся зробити зауваження набагато старшим від нього хлопцям, щоб не наступали на хрест, коли перелазять через огорожу.

Для вихованців Чернігівської духовної семінарії травень був початком традиційних студентських рекреацій, тобто вихідних, якщо висловлюватися сучасною мовою. Зазвичай студенти проводили їх на природі. І там уже намагалися відпочити на повну котушку, забувши про книги та навчання. Ректор Чернігівської семінарії, випроводжаючи молодь на рекреації, попереджав, щоб вони «не забувалися і не творили бешкетів». До травневих свят чернігівські семінаристи готували величезний пиріг-кулеб'яку аж у два аршини (майже півтора метра) довжиною та збирали гроші на гуляння. Потім старші вихованці з усім цим добром вирушали до pana ректора. Той у свою чергу благословляв пиріг, а гроші віддавав на студентські рекреаційні забави. Кuleб'яку студенти того ж таки дня з'їдали у семінарській їдальні, а потому розгортали бурхливу діяльність, готуючись для виїзду на святкування. Кажуть, що тоді вся будівля семінарії буквально ходором ходила, мабуть, і на тому березі Стрижня було чути. Чернігівські семінаристи вирушали на рекреації як у військовий похід — із собою забирали намети, які заздалегідь готували ще в семінарії спеціально для таких випадків, організовували й польову кухню. Вся околиця наповнювалася гучним молодечим співом. Відійшовши десь верст за сім від Чернігова, студентська ватага ледь не в тисячу чоловік розбивала табір та й розпочинала гуляння. По обіді приїжджав ректор, оглядав усе і знову нагадував студентам «не забуватися».

Студентські рекреації були непоганим приводом повеселитися для всіх чернігівців. Під вечір на рекреаційне поле з'їжджалися шановані гості — міські урядники, купці. Але, незалежно від чинів і звань, з порожніми руками на святкування нікого не допускали. Кожен мав обов'язково щось принести до загального столу. Не обходилося, звичайно, свято чернігівських семінаристів і без доброго вина. Розваги розгорталися на повну силу: музика, пісні, танці. Вигадливі студенти влаштовували навіть такий собі імпровізований оркестр... з порожніх пляшок. Звучав він, мабуть, напрочуд ексцентрично й оригінально. Наскільки суворо чернігівські семінаристи під час цих гулянь дотримувалися настанов пана ректора, ми, мабуть, достеменно не дізнаємося. Але свята на те і свята, що можна не дослухатися ні до яких настанов і просто веселитися.

Захоплення музикою, живописом, архітектурою, літературою поєднувалося і з глибокою релігійністю хлопця. Перебуваючи в монастирі, Павло зі старшими хористами — бурсаками та семінарис-тами — ревно молиться Богу. Разом з тим у роки навчання духовною основою світогляду Павла Тичини стала філософія Григорія Сковороди, творчій постаті якого він присвятив поему-симфонію «Ско-ворода». Поет оригінально переосмислив його філософію «серця», успадкував ідею божественної одухотвореності людини і всього сущого, сумірності мікрокосмосу душі особи з макрокосмосом. П. Тичині особливо були співзвучні ідеї людиноцентризму, універсалізму мислення і гуманістичної концепції Сковороди.

На формування творчої особистості майбутнього поета великий вплив мала духовна музика, а також твори композиторів Миколи Глинки, Олександра Даргомижського, Франца Йозефа, Людвіга ван Бетховена, Фрідеріка Шопена, Ріхарда Вагнера, Петра Чайковського, Миколи Римського-Корсакова, Олександра Скрибіна, Миколи Лисенка.

Молодий П. Тичина зростав в атмосфері українського мелосу, записував музику і слова народних пісень, що увійшли до виданої ним книги «Народні пісні у записах Павла Тичини» (1967).

Модні кучері, вуса під д'Артаньяна — таким восени 1913-го був 22-річний випускник Чернігівської духовної семінарії Павло Тичина,

який з ініціативи свого друга Елланського переїхав до Києва і поступив на економічний факультет Київського комерційного інституту. 24 жовтня 1913 року одержав «матрикул» — студентський квиток. Такий вибір можна пояснити хіба тільки тим, що вихованців духовної семінарії до університету не приймали, а в духовну академію П. Тичина йти бажання не мав. Навчаючись, він підробляв одночасно редактором відділу оголошень газети «Рада» і технічним секретарем редакції художньо-педагогічного журналу «Світло» (1913—1914): «За рекомендацією Миколи Вороного відомий статистик та громадський діяч Олександр Русов влаштував мене завідувачем редакції українського художньо-педагогічного часопису «Світло». Маленька була кімнатка редакційна, де я жив і працював. Часопис наш виходив один раз на місяць, а тому я мав можливість розподіляти свій час: і для роботи в редакції, і для відвідин лекцій у вищій школі. Маленька, повторюю, кімнатка редакційна була, але ж які скарби вона в собі вміщувала! В порядку обміну з часописом «Світло» надходили до редакції часописи й газети — українські та російські, білоруські, — а також і окремі видання — і навіть нотні — на рецензування».

Щойно траплявся вільний час, Тичина біг в аудиторію. Слухав лекції з економіки, статистики, юриспруденції, історії, «комерческой арифметики», французької й німецької мов. Але зароблених грошей, щоб винайняти житло, не мав. Тому мешкав на роботі — ночував то в одній, то в іншій редакції.

Та влітку 1914 року почалася Перша світова війна. Павло Тичина залишився без підробітків, бо газету «Рада» і журнал «Світло» закрили. На щастя, В. Блакитному вдалося роздобути для П. Тичини звільнення від військової служби й липове посвідчення. Комерційний інститут перевели у Саратов, але студенти цього вишу приїжджали туди тільки здавати сесію. Після тимчасового перебування в Саратові, де він 1915 р. ледь не помер: захворів на **переродження** серця, Тичина повернувся в Україну. Поет Володимир Самійленко, рятуючи Павла, запросив його до себе в Добрянку (нині селище міського типу Ріпкинського району Чернігівської області). В Добрянці, серед глухих чернігівських лісів, цілих півроку жив у Самійленка Тичина, удосконалювався у французькій мові, слухав вірші й переклади з Лермон-

това, Данте, Беранже, насолоджувався дотепними епіграмами та пародіями... Це були дні великого навчання. «У році 1915, коли я жив у Самійленка в Добрянці, я розповідав Володимирі Івановичу, що ще в 1902 році знав вірш його пам'яті Глібова (на пам'ятнику в Тройці). Щоправда, вірш був без підпису». Самійленко багато розповідав про французьку літературу, про красне письменство України й Росії; у Добрянці Тичина «із його бібліотеки брав Грицька Григоренка», «перечитував «Війну і мир»; слухав пісні на слова Володимира Івановича, які той сам співав, підіграючи собі на бандурі чи гітарі... А ще: «Він мені про Михайла Обачного з сміхом розповідав. Я питав його про Петра Кузьменка, який нашу семінарію закінчив. Та той давно помер. Питав про Гната Хоткевича, про Василя Стефаніка, Михайла Старицького, Олену Пчілку, яка мені лист надіслала. Він чув про Меланію Загорську, про Соловійових: Оксану й Марусю...»

Павло Тичина повертається до Чернігова, де почав працювати роз'їзним інструктором і обліковцем — статистом Чернігівського губернського земства. У цей час він «писав оповідання, виступав статистом у театрі, а потім на рік переїхав служити в Чернігівське губернське земство в статистично-оціночне бюро, де був прийнятий на посаду «счетчика», а потім «інструктора». Був членом Чернігівського самостійницького братства — молодіжної підпільної організації, яку очолював Василь Еллан-Блакитний. Він багато їздив по селах Чернігівщини. «...я, таким чином, об'їздив повіті: Ніжинський, Стародубський, Новозибківський та деякі міста. Од підвідчиків, од народу я записував тоді слова, приповідки, пісні та вислови окремі. Ну, і сам народ, звичайно, побачив ізсереди, глибше...» — напише в 1938 році Павло Тичина.

1916 року за дорученням братства Тичина повертатися до Києва, щоб налагодити зв'язки із іншими самостійницькими групами.

РОЗДІЛ СЬОМИЙ.

«Суботи» Михайла Коцюбинського

У губернському місті Чернігові, розташованому на території північно-поліських діалектів української мови, мало не від часів Лазаря Барановича панувала російська. Масовий приплив відставних офіцерів і чиновників сприяв русифікації селян, які приходили до губернського центру з довколишніх сіл. Іншу численну групу городян становили євреї, які користувалися правом селитися в межі осілости. Швагер Михайла Коцюбинського Василь Дейша називав Чернігів «жидовским». Однак євреї, попри свою організованість довкола синагоги та релігійної школи, лишалися меншиною.

На 90-ті роки XIX ст. припала найвища активність української громади Чернігова. 1894 року тут оселився один із засновників Братства тарасівців, письменник і фольклорист Борис Грінченко. За рік перед тим до міста приїхав ще один «тарасівець» — письменник Володимир Самійленко. Він обійняв посаду секретаря офіційного видання «Земский сборник». У своїх листах Б. Грінченко запрошував М. Коцюбинського до Чернігова. Невдовзі Коцюбинський приїхав на гостину до місцевого українського активіста Василя Андрієвського і зупинився в його помешканні на Лісовиці — районі, який ще називають «чернігівським Подолом». За однією з версій, саме тут відбулася перша зустріч М. Коцюбинського з майбутньою дружиною Вірою Дейшею. Інша версія стверджує, що познайомилися вони в Києві, на з'їзді «Громади».

Б. Грінченко, В. Самійленко, а згодом і М. Коцюбинський працювали в губернському земстві.

Від будинку Коцюбинських до центру — 10 хвилин пішки неквапною ногою. Збереглася будівля ще одного місця праці Михайла Коцюбинського — колишнє губернське статистичне бюро. За спогадами молодшої доньки письменника Ірини, на службу до статбюро батько та мати, які працювали разом, діставалися екіпажем — через хворе серце та астму Михайла Михайловича. Візник на ім'я Яким щоранку держаклом пуги стукав у шибку, нагадуючи, що час їхати на службу. М. Коцюбинський часто нарікав на нудну виснажливу роботу чиновника-статистика. Але саме в приміщенні статбюро розпочався і тривав кілька років єдиний відомий його роман з Олександрою Аплаксіною, російськомовною чиновницею, молодшою за нього на 14 років. Вона з'явилася в бюро у 1902-му. Того року з міста поїхав Борис Грінченко, який був ініціатором видання книжок українською мовою «для народу» та літературних альманахів. А ще раніше місто залишив Володимир Самійленко. Михайло Коцюбинський сподівався отримати його місце секретаря редакції «Земского сборника Черниговской губернии». Але поліція, що пильно стежила за неблагонадійним україномовним письменником, висловила протипризначення, і Коцюбинський був змушений продовжувати нудну службу в статистичному бюро. Джерелом його творчого піднесення стала Олександра Аплаксіна. Через три роки після знайомства та активного залицяння до неї розпочалося подвійне життя Коцюбинського, батька численної родини. Скандал вибухнув 1908 року, коли Віра Устимівна прочитала листа від чоловікової коханки. Відтоді його стосунки з Аплаксіною обмежувалися тільки листуванням.

Будівля колишнього статбюро на початку минулого століття була розташована на околиці міста, далі починалося село Бобровиця і придеснянські луки. У цій же установі в 1914—1915 роках працював і Павло Тичина.

У Чернігові П. Тичина з М. Коцюбинським просто не могли не перетнутися. Адже обидва любили одні й ті самі місця, тонко відчували природу й людей...

Коли Павло по закінченні бурси навчався в духовній семінарії, йому жилося трохи легше. Там він подружився з Василем Елланом-Блакитним, до них приходили друзі, зокрема такий талановитий

поет, як Аркадій Казка. Чернігівська природа надихала Павла на малювання. Юнак любив ходити на етюди на річку Стрижень. Одного разу, пригадував Павло, ранньої осені 1910 року, він сидів на пеньочку понад Стрижем у Мар'їнім гаю і вправним рухом тонких пальців наносив на папір ніжні, прозорі фарби, малюючи чудовий осінній пейзаж. Захопившись, не помітив, як підійшов високий чорноокий незнайомиць, що зацікавлено роздивлявся його малювання. Багато цікавих розглядало його роботу, зупиняючись біля Павла. Але це не турбувало його. І тільки цього разу якась незнама сила примусила його озирнутися. Очі юнака натрапили на теплий ніжний погляд променистих темних очей незнайомця. Трохи постоявши мовчки, він пішов. Але того було досить, щоб Павло запам'ятав його назавжди. Він довго стояв, забувши про все, і дивився йому вслід. Враження від зустрічі з відомим письменником семінарист П. Тичина відтворив у вірші «Перше знайомство» (1938): «Незнайомиць подививсь (в очах його щось тепле, чоловіче!), на мене глянув він ласкаво. Стрівсь аж десь в душі зо мною, усміхнувся й пішов. А я зірвавсь, на ноги звівсь, стояв, про все на світі я забувся і вслід йому дививсь...»

А трохи згодом його вчитель малювання Михайло Жук познайомив знаного письменника зі своїм найкращим учнем, у якому вбачав майбутнього художника. Це сталося на концерті в семінарії, де Павло грав в оркестрі. «Я тих хвилин ніколи не забуду! — згадує поет. — Любий... Рідний...» («Перше знайомство»).

Михайло Коцюбинський довідався, що юнак пише вірші й запросив до себе в гості. П. Тичина зачитувався творами М. Коцюбинського, зокрема повістю «Fata morgana» (1910), новелами «Сміх» (1906), «Він іде» (1906), «Невідомий» (1906), «Intermezzo» (1907). Павло Григорович згадував, як він «тихцем від семінарського начальства ходив на ці нелегальні, «підпільні суботи», які багато дали йому «в творчому відношенні».

Поряд із задушевними розмовами про новини в літературі, про завдання красном письменства і його роль у вихованні мас, що точилися між Михайлом Михайловичем і Павлом Тичиною, Коцюбинський тут же по-дитячому, з пустотливими вогниками в очах

учив Павла грати в більбоке¹ і дуже сміявся з невірності свого молодого друга.

Діти Михайла Михайловича теж відчували в юнакові свого старшого товариша і всі троє радісно вибігали до веранди зустрічати письменника-початківця. Разом з родиною Коцюбинського Павло Григорович брав участь у багатогодинних прогулянках Черніговом та його околицями. Куди тільки вони разом не мандрували: і в Тройцю, і в Малів рив, і в Святе, і в Микульщину, і в Єловщину, і в Подусівку, і на Чорторійський міст, і в Погорілки. Попереду завжди бігли собаки, яких дуже любив Михайло Коцюбинський: білий Трепов, чорний сетер Стоп, весела Джальма, Мільтон і Бокс.

Засідання літературно-мистецьких «субот» для демократично налаштованої чернігівської інтелігенції та студентської молоді мали характер приватних вечірок, які М. Коцюбинський влаштував у своєму будинку.

На затишній чернігівській вулиці, неподалік від центру, привертає увагу оаза краси, людяності й тепла. Невеликий одноповерховий дерев'яний будинок Коцюбинського стоїть у центрі подвір'я. На зовнішніх дверях, при вході, — бронзова дощечка з вигравіюваним написом: «Михайло Михайлович Коцюбинський».

Навколо будинку розкинувся прекрасний сад родини Коцюбинських, де Великий Сонцепоклонник часто працював на лоні природи. Прикрашають цю своєрідну зелену експозицію дерева, що їх посадив видатний майстер слова, особливо привабливе ялинка, що розкинула свої могутні віти над меморіальним будинком. Їй уже понад 100 років. На зі смаком доглянутих клумбах радують погляд улюблені квіти письменника: мальви, маки, троянди та ін. Михайло Михайлович любив відпочивати в бузковій альтанці, серед пахоців численних квітів та трав. Є тут також екзотичні субтропічні рослини — агави, якими письменник милувався в Італії.

І Єфимовський у спогадах про чернігівський період життя поета П. Тичини згадує про «суботи» М. М. Коцюбинського, куди вони ходили, «як змовники, ніччю, по темних вулицях, понад парканами,

¹ Гра прив'язаною до палички кулькою, яку підкидають та ловлять на вістря палички чи в чашечку.

перевдягнувшись (без форменних пальто), в пелеринах, в очках-окулярах, обережно, по одному... В числі перших «обранців» до М(ихайла) М(ихайловича) попав і П. Г. Тичина, тоді ще зовсім зелений і молодий. Слідом за Тичиною уже й величенький гурток молоді почав відвідувати «суботи».

Літературні суботи проводились у вітальні, яка в останні роки життя М. Коцюбинського слугувала йому й кабінетом. Поряд з обговоренням літературно-мистецьких проблем на зібраннях літературно-мистецьких «субот» порушувалися суспільно-політичні питання, вивчалась підпільна література, зачитувались прокламації та газетні статті, зав'язувалися жваві дискусії, збиралися кошти на ювілеї відомих українських діячів, спорудження пам'ятника Т. Шевченкові. Дочка М. Коцюбинського у спогадах зазначала: «“Суботи” були поетичною школою для підростаючої молоді, серед якої провідне місце зайняли Павло Тичина, Василь Елланський (Блакитний). Великий вплив М. Коцюбинський справив на молодь. Через нього молодь долучалася до громадського життя, брала участь в організації вечорів. ...Через розмови з Михайлом Михайловичем молодь знайомилась з особами І. Франка, Лесі Українки, П. Мирного, В. Стефаніка».

Катерина Яківна Коцюбинська, дружина Хоми Михайловича, котра добре знала і поважала Тичину, написала: «Він так виділяється із загальної маси письменників, як свого часу виділявся Михайло Михайлович. У них, по-моєму, багато спільного».

Значний вплив на формування поетичного світосприйняття П. Тичини мав активний учасник «субот», видатний поет та майстер символізму М. Вороний, який мешкав з 1903-го до 1910 року в будинку свого тестя (його дружиною була донька Миколи Вербицького — Віра). Ірина Коцюбинська згадувала про незвичну манеру Миколи Вороного читати вірші: він викрикував їх, енергійно походжаючи вітальнею будинку Коцюбинських.

На одному з літературно-мистецьких «суботніх» зібрань П. Тичина вперше публічно прочитав свої твори, які пізніше запише в окремий зошит для редагування М. Коцюбинський. Письменник М. Коцюбинський високо оцінив молодого митця, відзначивши, що

«в несміливому юнакові є іскра великого таланту». Особливу увагу наставника привернула поезія П. Тичини «Розкажи, розкажи мені, поле», в якій великий майстер відчув свіжість, своєрідність таланту молодого поета.

Розкажи, розкажи мені, поле:
Чого рідко ростуть колосочки?
— Ой дощів мені треба, дощів, а не поту,
Бо той піт прилипа до брудної сорочки,
Як плутатар кінчає роботу.

Почувши вірш, зворушений М. М. Коцюбинський сказав: «Серед нас — поет!» Така реакція відомого письменника для Павла Тичини була несподіваною, але вплинула позитивно: «Це мене піднесло, обнадіяло, надало багато сил нових і захотило до роботи над собою».

Саме Михайло Коцюбинський посприяв тому, щоб вірші молодого поета потрапили в поле зору Михайла Грушевського. Ознайомившись із поетичним зшитком юнацьких віршів, він у 1912 році в № 1 «Літературно-наукового вісника» надрукував вірш П. Тичини «Ви знаєте, як липа шелестить...».

Ви знаєте, як липа шелестить
У місячні весняні ночі? —
Кохана спить, кохана спить,
Піди збуди, цілуй їй очі,
Кохана спить...

1913 року Тичина опублікував три оповідання — «Спокуса» (в газеті «Рада» від 17 жовтня), «Богословіє» (в газеті «Рада» від 6 листопада) та «На ріках вавілонських» (в № 3 журналу «Світло»), які й стали його своєрідним прощанням з бурсацькою та семінарською юністю.

Часто залучав Тичину до роботи в журналах Микола Вороний. Дружні стосунки П. Тичини з М. Коцюбинським, поява його поетичних творів у вже згаданому «Літературно-науковому віснику», а також у журналах «Рідний край», «Українська хата» не пройшли

повз увагу керівництва Чернігівської духовної семінарії. Однак з огляду на те, що молодий поет навчався на останньому курсі, йому тільки винесли чергове попередження, виставивши три бали за поведінку.

12 квітня 1913 року о 2-й годині 20 хвилин Михайла Михайловича Коцюбинського не стало. Про смерть Михайла Коцюбинського Павла повідомив Михайло Жук. Після ранкової служби Павло Тичина відразу ж пішов до помешкання Коцюбинського, де вже починали збиратися рідні, друзі та прихильники письменника. Попри заборону поліції та заперечення ректора Чернігівської духовної семінарії щодо присутності її вихованців на похороні видатного українського письменника, П. Тичина керував зведеним хором семінаристів під час траурної процесії. Михайла Коцюбинського поховали на Болдиній горі неподалік Троїцько-Іллінського монастиря. Це було одне з улюблених місць відпочинку родини Коцюбинських.

Павло Тичина називав Михайла Коцюбинського «першим учителем та наставником».

РОЗДІЛ ВОСЬМИЙ

Дівчачур. Таємниці серця Павла Тичини

Поезію творить кохання. Все добре й світле починається з любові: інакше світ давно б загинув. Почуття кохання — всесильне. Воно оновлює людину, робить її життя захопливим, піднесеним, світлим.

Данте і Беатріче, Петрарка і Лаура, Шекспір і Смаглява Леді, Блок і Таємнича Незнайомка, Пушкін і Наталя Гончарова, Іван Франко і Ольга Рошкевич, Леся Українка і Сергій Мержинський... Ці закохані пари відомі, мабуть, усьому світові. Адже саме їх кохання і народило всесвітньо відомих літературних героїв, таких як Ромео та Джульєтта, Лукаш і Мавка, Онегін і Тетяна...

Поведінка молодого Павла Тичини щодо дівчат відзначалася тонкою ніжністю й ласкою. Він закохувався по-різному: пристрасно, з побоюванням, платонічно, а то й без надії на взаємність. Усі жінки в нього були різні, але всі гарні. І схожі ще в одному: кожна музично обдарована. «Я ніколи не покохаю жінку, котрій бракує слуху», — писав П. Тичина в книжці «Замість сонетів і октав».

А скільки дівчат мріяли про такого цнотливого нареченого! Але й він багато разів закохувався. Волею долі це часто були сестри. Так, Павло закохувався в сестер Ньюсю й Полю Коновал (це до Нюсі-Інни звернено знаменитий Тичинин вірш «О панно Інно...»), у сестер Оксану й Ірину Коцюбинських (дочок письменника Михайла Коцюбинського), у сестер Романенко, у сестер Петренко, у сестер Пилинських, сестер Котових (одна з Котових, відома як поетеса Олена Журлива, зазнає репресій, після таборів повернеться додому хвора, і Павло до кінця свого життя надсилатиме їй гроші на ліки)... Захоп-

лювався Павло Тичина й «не сестрами»: акторкою Ритою Нещадименко, співачкою Оксаною Петрусенко...

Павло Тичина — найдивовижніший Дон Жуан у нашій літературі. Це був Дон Жуан, якого не помітили. Бо він був не зовсім зрозумілий у своєму донжуанстві, змішаному з донкіхотством. 31-річний Тичина писав у щоденнику: «У мене єсть донжуанізм. Характерно: за винятком моєї Весни, яка могла, здавалось, зрозуміти свого Павлуся, жодна жінка не підносила мене на височінь, а навпаки, я їх із землі підводив».

Про першу любов автора «Сонячних кларнетів» відомо небагато. Є тільки коротка згадка про те, що під час навчання Павла в Чернігові у нього була якась Ляля. На її честь він прибрав собі псевдонім Лялич і так назвав автора великого музичного твору, що виконувався в одному з соборів Чернігова у 1912 чи 1913 році. Ніхто із слухачів і не здогадувався, що композитор Лялич — це сам Тичина.

Без взаємності була його закоханість в Оксану Коцюбинську, яку він побачив під час творчих «субот» у Михайла Михайловича. Найімовірніше, саме їй присвячено відомий вірш Тичини «Деся на дні мого серця». Доля Оксани склалася трагічно: вона стала дружиною командира «червоного козацтва» Віталія Примакова і померла у 1920 році під час пологів.

Про історію кохання 22-річного Павла Тичини до сестер Поліни та Ганни Коновал розповідає картина Михайла Жука «Чорне і біле», написана у 1912—1914 роках у стилі модерн... На картині — темно-волосий худорлявий юнак, що грає на сопілці якусь невеселу мелодію. І світловолоса тоненька дівчина. Ліворуч і праворуч од них тягнуться вгору квітучі рослини. Музика струменіє по листю, стеблах і квітах у вись, до неба, де переплітається з пасмами різноколірного диму, що створюють над півфігурами центральних персонажів стрічасту арку. Бічні частини цього великого панно підкреслюють життєствердну силу природи... Картина перебуває у приватній колекції одеського колекціонера Тараса Максим'юка.

Художник знав історію нещасливої любові свого учня. Михайло Жук, пишучи це полотно, обрав Поліну і Павла прототипами героїв. Фактично це їхні портрети. Вони зображують чорного і білого янголів, а квіти довкола — асоціація з садом Михайла Коцюбинського.

Саме в цьому саду зустрічалися і М. Жук, і П. Тичина, і сестри Коновал. У центрі картини — два янголи. Чорний із сопілкою зовні дуже схожий на Павла Тичину. Ким є смиренний білий янгол, донедавна лишалося невідомим. Згодом у ньому впізнали дочку письменника Івана Коновала (Воронківського) Поліну. Однак у Тичину була закохана молодша сестра Поліни — Інна.

Такий трикутник — Інна закохана в Тичину, Тичина закоханий у Поліну, а Поліна не відповідає йому взаємністю.

Познайомив юного Павла із сестрами Поліною та Інною Віктор Коновал. Спершу Тичині більше сподобалась Поля, але симпатизував він і Інні. Красуня Поля, яка чудово співала, серйозно займалася музикою — ця Поля викликала в серці молодого Тичини вибух почуттів надзвичайної сили. Власне, всі ліричні поезії Тичини 1913—1917 років осяяні цими почуттями. Особливо поезії 1913—1914 років. Йому здавалося — це найрідніша душа. Поля слухала поезії Павла Тичини, іноді вони їй подобалися, іноді ні, молодий поет фантазував, мріяв про велике і надзвичайне, а його кохана, відчуваючи свою владу над ним, кепкувала, насміхалася, часом іронізувала, особливо на людях, нерідко грубувало. Їй було трохи незручно з цим, досить-таки смішним для практичного ока, молодим чоловіком... Він же нічого не бачив і не чув, у його уяві склався образ дівчини, «що пішла до світла, до науки», боролася за відродження свого народу... Юний Павло мріяв бачити свою кохану щирою українкою, але Поля зрадила і батькові, й Павлові ідеали. Вона відійде від Павла, їй буде з ним нецікаво, а вже потім, у 1917 році, вийде заміж за людину, ворожу українській культурі, і сама не раз відгукуватиметься про Україну як яничарка. Для поета це була страшна трагедія. Він намагався забути про Полю, він переконував себе, що забув, — але все одно приніс Коновалам один з найперших примірників своїх «Сонячних кларнетів». Ні, він не підписав книжку ні Полі, ні її чоловікові, він підписав її батькові: «Глибокоповажному Івану Омеляновичу Коновалу од автора. Київ, лютий — 19 р.». Байдужість Полі, що глибоко поранила душу і серце Тичини, згодом виллється у цикл «Панахидні співи», які присвячені коханням без взаємності до Поліни Коновал. Цикл було знайдено в Одеському архіві Михайла Жука, який навчав Полю

живопису, коли вона була в жіночій гімназії. У тридцятилітньому віці, коли товариш нагадає йому про збірку «Панахидні співи», із чисто чоловічою погордою він занотує в щоденнику, що тоді пригадалися йому «те перше кохання і ті дурні сльози».

Прийдіть, пісні, прийдіть, ридання,
З глибин, з душі безодні.
Земне останнє цілування
Я їй даю сьогодні.
Прийдіть, прийдіть, — я вами, рідні,
Коханки смерть відзначу.
Під співи серця панахидні
Колишнєе оплачу.

Уже в другій половині 1930-х років Поліна зрозуміє свою помилку і «через багато років розповість своїй доньці Ліді, що помилялась в оцінці Тичининих творів і що справжньою скарбницею вважає його ранню поезію, та хіба одразу оціниш?..». Потім вона шукатиме його у Києві. Вона прагнучим підтримки і допомоги, коли проситиме відомого поета виручити її брата з-під арешту. Якось надіслала йому записку: «Павлусь! Мне очень необходимо тебя увидеть, заходи ко мне! Я с ребенком в Киеве только вдвоем». Він був тоді офіційно не розписаний зі своєю Лідою — і приходив. Донька Полі запам'ятала його й розповідала: «Павло Григорович іноді заходив до нас, і я чула, що мама з великим піднесенням і любов'ю говорила з ним про його ранню поезію...» Дружина поета Лідія Петрівна оповідала якось, що Поля приходила до Тичини наприкінці 1930-х років. Є й інші свідчення про їхні зустрічі. Кілька разів Тичина відвідав Поліну, але колишнього вогню до неї не відчував. Коли її чоловік повідомив, що Поліна померла, на похорон він не прийшов, пояснивши, що хворий. Але кохання до Полі в Тичини було таким потужним, що болючу згадку про нього не міг убити й час. Дописуючи в останні роки свого життя поему-симфонію «Скворода», Тичина вивів Полю в образі зрадниці Марії, що стає коханкою російського генерала, який прийшов за наказом Катерини II підло нищити гайдамаків:

— Учителю, не проклинай...
Не винна я, що розійшлась з тобою.
Я розійшлася з твоїм степом,
з байками, що затуманюють ще більше...

Але удар, завданий просто в серце, він відчував до самої смерті. І тому навіть у 1967 році мріяв «неодмінно написати» трагічний твір про село Високе, де вперше почув страшну для себе новину й який би закінчувався одним лише розпачливим вигуком: «Поля зрадила!».

У Поліни Коновал була сестра Ганна (Нюся), яку за тодішньою модою вже в дорослому віці неофіційно перейменували в Інну. Більш соромлива й лагідна Інна намагалася хоча б чимось спокутувати «гріхи» сестри. Тому й з'явився вираз «Моя весна» і вірші, присвячені панні Інні. Ця Нюся-Інна палко й жертовно любила Тичину, навіть оспівдалася йому в коханні, але ж не могла замінити собою сестри. Вірш «О панно Інно, панно Інно», очевидно, був написаний по гарячих слідах розриву з Поліною і після оспівчення Інни. Психологічно авторгерой відчувається самотнім, знає, що любив так, як випадає любити лише раз у житті, а щастя не зазнав. Весна любові протиставляється снігам зради, покинутості, самотності. Вся перша строфа, незважаючи на певну спробу висвітлити темне психологічне тло фарбами й звуками, — песимістична. Останній рядок підкреслює космічний холод, який заморожує і вбиває в душі поета все живе. Друга строфа вже не опосередковано, а безпосередньо присвячена Інні. Це вона у зимовий вечір оспівдалася поетові й цим полегшила його муки. Двоє закоханих мають спільну проблему: їхня любов без взаємності. Звичайно, найлегше поступитися, дати можливість хоч Інні стати щасливою. Така думка в якусь мить зринає і в оповідача: «І раптом — небо... шепіт гаю... О ні, то очі Ваші. — Я ридаю. Сестра чи Ви? — Любив...» Та водночас саме останнє слово свідчить про відсутність жодного шансу для Інни на Павлову взаємність, про ще свіжу рану від зради і про те, що замінити кохану іншою неможливо.

О, панно Інно, панно Інно!
Я — сам. Вікно. Сніги...
Сестру я Вашу так любив —
Дитинно, злотоцінно.

Любив? — Давно. Цвіли луги...
О, панно Інно, панно Інно,
Любові усміх квітне раз — ще й тлінно.
Сніги, сніги, сніги...
Я Ваші очі пам'ятаю,
Як музику, як спів.
Зимовий вечір. Тиша. Ми.
Я Вам чужий — я знаю.
А хтось кричить: ти рідну стрів!
І раптом — небо... шепіт гаю...
О ні, то очі Ваші. — Я ридаю.
Сестра чи Ви? — Любив...

Інна Коновал померла від сухот 24 квітня 1920 року Павло Тичина з сумом записав: «Померла Нюся. Тепер уже для мене і Поля не існує. В Нюсі я довго ще любив Полю». У 74-річному віці, за два роки до смерті, він усе ж згадав обох сестер, написавши: «Де ті кружечки ділись грамофонні, які мені ставили у Воронькові? Поля й Нюся (Інна), щоб я слухав пісень? О, як я їх слухав! Це було в 1913 році, коли я був у гостях у Коновалів».

Навчаючись у семінарії, юний Тичина, спочатку запримітивши її двоюрідних сестер — говірких Інну і Поліну Коновал, — не одразу звернув увагу на мовчазну і несміливу гімназистку Наталю. Коли розпочалася Перша світова війна, Київський комерційний інститут перевели до Саратова. Тож студент Тичина, щоб скласти зимові заліки 1915 року, мав добиратися в теплушках на Волгу. Захворів. Поет Володимир Самійленко запросив його до себе в Добрянку. Тут Тичина зустрів своє нове пристрасне кохання — Наталю («струнке створіння дорожче... за всі світи прекрасні»), яка приїхала у ці чорні бори ніби на вчительську практику, а насправді невиліковно хвора дівчина прибула, щоб подихати сосною і щоб трохи зміцнити рештки легенів. Павло так і не довідався про її недугу. Скільки радощів, натхнення подарувала молодому закоханому поету ця зустріч. Наталя була для нього Музикою, Мадонною, Сонцем — усім на світі! Йї поет присвятив одну з найкращих ліричних поезій «Зоставайся, ніч настала...» та вірш «Спать мене поклала Тала на дівочій на руці».

— Зоставайся, ніч настала,
Все в тумані-молоці.
Спать мене поклала Тала
На дівочій на руці.

Взяв дівчину-беззаконку
На двадцятій весні.
Встала Тала в білій льолі:
— Ну, приходи же, жду вночі. —
За вікном шумлять тополі,
Журавлині ключі...

Але закоханим не судилося бути разом. Незабаром вони розлучилися. Того ж 1915 року Тичина поїхав у Київ, восени поховав свою матір, а взимку його попросила приїхати Інна Коновал. Довго їхав по снігу й морозу, а потім біля грубки, до якої всадовила його Інна, приголомшений юнак читав страшний лист від Наталі, який складався з чотирьох слів: «Прощай. Вмираю. Люблю. Наталя». Перечитував знову і знову, а в серці — біль, і розпач, і любов... Дівчина померла від сухот. Лише недосяжною мрією залишилася любов, хоча й лежала його рука «на стегнах, як струнах». Зітхав Павло — «серцем кучерявий»:

Мадонни, Ундіни, Гудруни,
Ізольди мої златокосі,
любив я вас тисячу тисяч,
а жінки не знаю ще й досі.

.
В еротику кличуть поети,
А я її знаю й не знаю.

10 березня 1922 року занотував: «Писав удень, і так живо Наталка уявилась. Вся жовта, почорніла з осені... Я сам не помітив, як почав схлипувати і плакати. Мені здалось, що тут вона у гробі коло мене. Але це тільки на мить так сильно». Плакав за Наталею, божеволів від горя так само, як після смерті Інни. Дивувався: «Що у мене за характер?», чому так часто закохуюсь? Звичайно, за платонічними захопленнями поета ховалося непереборне, хоча й довго стримуване, еротичне почуття.

Ця історія стала основою есею Павла Загребельного «Кларнети ніжності». У 1964-му поет, мовби перекидаючи болючий місток сподів у ті незмірно далекі літа, кладе на папір сумні рядки:

І наче десь мила іде, озивається
(і знов я заплющую очі свої...),
і шелест від плаття
все більш наближається,
і усміх коханої, й погляд її...

Слово «кохана» він адресував лише Наталці.

Він згадав також про неї за два роки до своєї смерті, написавши (теж недрукований) вірш «Я кличу тебе»:

Той сад, і ніч, і зорі —
де вони тепер?
Згадай, як весна цвіла,
зі мною ти радо йшла.
А в серці — мов крик...
А серце розривалось,
бідне, прощалось
з тобою навік.

Восени 1916-го, коли Тичина влаштувався помічником хормейстера в театрі Миколи Садовського, хтось із акторів сказав йому, що на сусідній вулиці Кузнечній здають кімнату. Мабуть, небагато киян пам'ятають давню назву вулиці Горького (тепер Антоновича) — Кузнечна, так само і те, що вона після революції значилась Пролетарською. Не щастило вулиці й на забудову. Там обабіч тулилися одно-двоповерхові будинки, особливо у тій частині, яка наближалась до київської околиці — Деміївки. Такий був і дім за номером 107, хай і двоповерховий, але ж, як зазначалося в оголошенні «Київського вісника» про здачу кімнат, «без удобств». Це означало, що платня помірна.

Дім належав удові Катерині Папарук, і так склалося, що наймачеві показувала кімнату дочка її Ліда.

Таке гарне і звучне ім'я — Лідія. Воно немов наспівує мелодії про кохання, волю і свободу. Лідія — добре, красиве і світле ім'я. Дуже ніжне і жіночне. Воно поєднує в собі зовнішню гнучкість, практич-

ність і внутрішню цілісність жіночого раціоналізму. Вона цікава. Їй потрібно знати все і про всіх. Маленька Ліда буде знати про все, що відбувається у сусідів. Хто що купив, у кого поповнення в родині, хто куди пішов — усе відомо їй. Вона допитлива. Їй цікаво, як зародилося життя на планеті, чому сіль солоня, а дощ — це мокрі краплі. Вона дружелюбна. Якщо дівтора у дворі свариться, Ліда буде першою, хто спробує примирити ворогуючі сторони. Вона слухняна донька. Для неї дуже важливо, щоб батьки не засумнівалися в її лагідності. Якщо дівчинка почує докір на свою адресу, то її довго мучитиме совість. Друзів вважає за краще вибирати зі старшої компанії, однолітки їй не дуже цікаві. До думки друзів прислухається, але приймає рішення завжди самостійно, з обережністю. Вона спочатку проаналізує ситуацію, а після зробить крок. Ліда відрізняється від дітей добротою, але варто її образити, як дівчинка проявляє інший бік свого характеру. Смирнення і добродушність змінюються гнівом і жорстокістю. Своїх кривдників Ліда обов'язково покарає, хай і не відразу.

Доросла Лідія — норавлива жінка. Вона дволика. З одного боку, Лідія м'яка і добра, з другого ж — жорстока й образлива. Вона не терпить образ на свою адресу. А от у родині Лідія поводить зовсім по-іншому. Ніколи не суперечить своїм близьким. Навіть образу за таїть, якщо хтось посміє її принизити й образити. Заміж виходить рано. Вона однолюбка. Якщо обранець не зробить її щасливою, Лідія ніколи не зважиться на розлучення. Якщо чоловік не приділятиме їй належної уваги, то ця жінка даруватиме дітям усю свою любов і ніжність. Якщо Ліда вийде рано заміж, то швидше за все вона стане заятою домогосподаркою, яка з часом перестане бути цікавою своєму чоловікові. А ось пізній шлюб віщує щасливіше життя. Лідія стане досвідченою жінкою і зуміє серед усіх кавалерів вибрати гідного. Читаючи значення імені Лідія, не варто повністю довіряти написаному. Свою долю людина творить сама. І тільки від неї залежить, якою вона буде. Лідія Папарук, «залізна кнопка», як згодом її назвуть, виліпить її самостійно, виявивши себе жінкою сильною, мужньою, але, мабуть, саме така жінка мала бути поряд із Тичиною... Тоді.

...Майбутній пожилець нічого фактично не мав — тільки вузлик з білизною та книжками, бандуру. Це була бандура самого Остапа

Вересая, яку Тичина роздобув під час своїх поїздки по Чернігівщині. Але кімната йому сподобалася. Та господиня завагалася: у неї 16-річна донька Ліда, а тут — неодружений квартирант. Катерина Кузьмівна була вдовою, їй терміново потрібні були гроші, щоб оплачувати навчання Ліди в гімназії. Урешті-решт, пустила студента на квартиру — вирішила, що на звабника він геть не схожий.

Павлові Тичині виповнилось двадцять п'ять, Лідії Папарук — 16.

— Коли він до нас прийшов на Кузнечну, — розповідала Лідія Папарук на схилі літ, — був як Ісус Христос. Худенький. Тільки очі сяяли.

Поступово з родиною Папарук у Тичини складаються теплі стосунки, про які він написав в одному зі своїх листів: «Думка не йде з голови про Лідочку й Катерину Кузьмівну, які мені рідніші від рідних стали».

Гімназистка Ліда, що навчалась у жіночій Ольгинській гімназії, зацікавилась новим пожильцем. Вона спостерігала за ним: дивний, грає на кларнеті. Потім наважилася заговорити. Дівчина вміла слухати і зберігати таємниці. А вони в Павла були: свої вірші на людях читати соромився, тож почав перевіряти, «як звучить», на Лідії. Тоді щось правив, закреслював. І він занотував у щоденнику: «Ліда молодець. Розуміє мистецтво. І критик строгий». З часом її почуття до Павла почало набирати силу. Мало-помалу вона стала незамінною людиною для поета — бігала до бібліотеки по книжки, друкувала на машинці. Павло дослухався до її думки. Заходив, приміром, до нього письменник Валер'ян Поліщук. «Ліді Валер'ян не сподобався, — занотував Тичина в щоденнику. — Нібито до мене нещирий. Хто його зна. Та й справді, він дивний якийсь».

Ліда чарувала його своєю ширістю, майже дитячою лексикою: «Читати більше не буду, бо вже мені очі вирячилися», «кисіль калюжний» (тобто рідкий), «голодашки», «заметуха» тощо.

З Лідією в них ще не роман. Вони ще на «ви». Та в щоденнику Павла Тичини вперше біля її імені з'являється «моя».

У нього часто збиралися гості, читали вірші, палко сперечалися, а коли Павло брав до рук бандуру, заспівував, на весь будинок лунали українські пісні. Неподалік на Бульйонській мешкав його това-

риш, теж поет, Максим Рильський, заходили Дмитро Загул, Аркадій Казка, Тодось Осьмачка, Василь Еллан та їхні приятельки. На цій же вулиці тоді квартирували Володимир Винниченко, Олександр Олесь, котрі теж, бувало, приставали до гурту. Часом запрошували до товариства і Лїду, хоча поет не виявляв до неї особливої уваги. Бо ж його найбільшою, найвідданішою любов'ю була муза, тобто поезія. Та й вдачаю він був не Казанова, хоча чутливе серце поета раз по раз прагло високого почуття.

На очах у Лїдії та її матері бідний квартирант-кларнетист ставав відомим. Друкував свої поезії у «Літературно-науковому віснику», головним редактором якого був Михайло Грушевський. Згодом той став головою Центральної Ради. Павло дістав тоді запрошення очолити відділ хроніки в газеті «Нова Рада», офіційному виданні першого українського парламенту. Незабаром став членом редколегії. Навчання в Комерційному інституті покинув, так і не завершивши вищої освіти. На журналістській роботі Perezнайомився з усім тодішнім керівництвом країни — Сергієм Єфремовим, Володимиром Винниченко, Симоном Петлюрою. А дебютна збірка «Сонячні кларнети», яка вийшла 1918-го, зробила Тичину чи не поетом № 1 в Україні.

Київ захопили більшовики. Павло зустрів свого колишнього вихователя в Чернігівському духовному училищі Миколу Подвойсько-го. Тепер той був наркомом військово-морських справ у більшовицькому уряді України.

Отже, в Тичини свої люди і в керівництві «червоних», — дивувалася квартирантові Катерина Кузьмівна.

У квітні 1920 року не стало панни Інни... Що робиться з людиною, яка вважає, що любов перестала існувати? Тичині хотілося в монастир. Саме ця смерть змінила поета. Тоді він записав: «Ночами божеволію. Ще мені буде нужди, горя, сліз і смертей». І йому стало страшно. Його «Всіх панів до дної ями» — теж музика. Але — сатанинська. Музика лихослів'я. Він лишився янголом, якого змусили лихословити.

Улітку того ж року Тичина жив сам на хуторі Дідівщина у Мезигір'ї під Києвом... У щоденнику він пише, що там «знову захотілось самотнього життя, розмови з усім світом, спостереження за Лялею». Хто така Ляля? Ніхто не знає. Але є щоденник: «Як пролопотить

ніжками Ляля, мені чогось так радісно стає. Як гарно на світі! Пастушка співає за горою, жовту квітку джміль пузатий нахилє! Іноді такої сильної любові хочеться!» Він весь світиться цим — це помітно, якесь «жінка призналася до мене над Дніпром. Господи, дай мені ноги бистрі, щоб я тікати умів!» І він співає пісеньку про Лиду, яка в Києві. А наступного дня: «Побачив Лялю в березі? Оце струнке створіння дорожче мені за всі світи чудові? Не знаю?» Ще через день: «Ливень застав нас із Лялею на Виноградній горі. Униз побігли тільки тоді, коли на нас і нитки сухої не було. Розвалена гостиниця. Через вікно. Сиділи до півночі. Я цілував Лялю всю, всю! Перед самим собою одзначаю, що я вчора чистіший з чистих був. Цікаво й страшно». Це пише мужчина на тридцятому році життя.

До Києва наїжджав із Харкова, тодішньої столиці Української РСР, семінарський товариш Тичини — поет Василь Еллан-Блакитний, редактор газети «Вісті», член ЦК КП(б)У. «Всякий раз, як Василь приїздить до Києва, — занотував Павло, — весь час мені говорить, щоб я до Харкова перебирався». Поет вагається. Тут — Лідія та її мати Катерина Кузьмівна, яка опікується ним, як рідним, — куховарить, пере, прасує, штопає. Ні, не хоче він їх покидати. Та невдовзі Тичину почав переслідувати голова Київської губернської ЧК Всеволод Балицький — шантажував колишніми зв'язками з Центральною Радою. Тож коли В. Еллан-Блакитний знову запропонував підшукаати роботу в Харкові, Павло погодився: від настирливого київського чекіста треба було тікати.

Навесні 1923-го поет переїхав до Харкова. Ліда плакала. Узяла з Тичини слово, що він детально писатиме в листах про своє столичне життя. Харків зустрів Тичину степовою пилюкою, робітничим гомоном на вулицях. Тут усе будувалося: зводилися нові заводи — і серед них гіганти машинобудування, розчищалися нові майданчики для майбутнього ХТЗ, на вулицях, перекопаних канавами, виростили велетенські будівлі. Тут, у першій столиці Радянської України, пульс нового життя відчувався потужніше, ніж у Києві. «А край цікавий, — виривається з серця (у листі до Ліди Папарук). — Степ — чорти б його не взяли!.. Тепер про Харків трохи. Він мені починає подобатись. Коло ВУЦВКа площа або, як іти з Московської до центру, — дзвіниця со-

бору. Ви знаєте, уже мене привчає до порядку, немов посеред вулиці мільйонер. Так тобі поглядає навкруги, що ну. А ввечері, Лідо, на дзвіниці (вона чи не вища од Лаври) на всі чотири сторони годинник світом м'яко світить, світить і головне мовчить... Харків багато красивих од природи місцевостей має, тільки ніхто ж тут не дбає за них... Я ходив над річкою. Така краса, береги, будинки і там далеко десь мости — і все це пропадає. Нікому і в голову не прийде освітити це місце, узять у камінь береги, зробить дорогу. Це ж не для розваги тільки та краси, а й зиск від цього мало б місто».

У перші дні свого перебування у Харкові поет працював у редакціях газет «Вісті» і «Селянська правда», оселився просто в помешканні редакції газети. Спершу тулився у тісній конурці, переробленій з ванної кімнати, яку йому надала редакція газети «Вісті». Замість ванни там стояв стіл і табурет, а ліжка не було. Спав він на купі нерозпроданих газет, підстеливши солдатську ковдру. Чотири ніжки стола поміщалися в бляшанках з-під американських консервів, щоб миші не погризли рукописи. Після переїзду на вулицю Московську теж не мав ніякого комфорту: плита слугувала письмовим столом, духовка — шафою для книг. Свої рукописи складав у котел для виварювання білизни, вмонтований до грубки.

Тичина ходив вулицями, бував на будівельних майданчиках, виступав на заводах. Йому подобалося дивитися на цих людей, хотілося читати їм свої вірші. Нове звучало в серці, тривожило душу, рвалося на папір. «Свою я книгу здавати мушу в друк. Бо вже ж на порі давно. ...Згучить у мене друге, — та що ж, публіка ждати не привикла», — писав він у листі до Миколи Зерова.

...А в далекому Києві ходила по вулиці Кузнечній Ліда Папарук і думала про нього. Як він там? Про що пише? Як йому там ведеться?... А ще вона зрозуміла, що, виявляється, давно вже кохає його. А він у Харкові згадував про неї, й хотілося йому побачити її постать, зазирнути в сірі очі й сказати: «А я тобі хочу щось почитати!» Згадував, як ще три роки тому, в Межигір'ї, де задивлявся на гарних дівчат та жінок, записував: «Іноді такої сильної любові хочеться!» І — далі: «Ходжу по березі, на всі гласи співаю: «Десюка, моя київська Десюка!» Десюка — так жартома звали в хаті Ліду.

І летіли до золотоголавого Києва ніжні, сповнені кохання довгі, сентиментальні поетові листи. Називав Лідію «Пушиночкою», «Пушкою», «Хлопчиком», «Племінничком» і «Зайчиком». Вони все ще на «ви». Він напише Ліді Папарук (згодом Тичині) понад 200 листів — нині це безцінне джерело глибокого осягнення духовного світу великого поета і, безперечно, непересічної жінки, його дружини, з якою так чи так разом прожили, рахуючи з 1923-го, 44 роки, а від знайомства — півстоліття. Його листи до Лідії Петрівни перемішані з болем і радістю закоханості.

Перший лист із Харкова, 7 листопада 1923 року: «Пушинко наша, Пушка! Зараз ніч. Перестало чути і туркотіння радіо наді мною, пішли співробітники газети додому — і я тепер сам. Можу сидіти собі скільки завгодно над книжками, можу думати, не затикаючи пальцями слуху, бо навкруг — тиша, тиша... Так мені добре, що хоч якась собі квартира, нехай вогка, нехай не вічна, а все ж таки є... Книги свої, київські, Пушиночко, я вже розгортаю. Читаю їх, Пушуні, по давній своїй звичці: сім книжок разом, але — уважно читаю й передумую, бо не в многознанії, казав Скворода, а в многожванії. Так того знання і жванія у мене мало, що сором зватися поетом... У мене давно серйозність стукається в мозок, а серце ще часом доводить, що перші три книги — то таки твої (мої)... От із цих рядків сміятися можна здорово: та воно й правда, я смішно думаю й смішно його висловлюю. Пушиночка не засміється — знаю... Пам'ятаєте, Лідо, Ви прохали мене писати про себе, через те я тільки про себе... Історію Слобожанщини вивчаю. Цими днями мені пощастило знайти багато книг щодо історії, населення, природи, заснування університету — тощо... Харків багато красивих од природи місцевостей має, тільки ж ніхто тут не дбає за них. Був вчора на відкритті 1-го українського державного театру. Сили в театрі є, і безперечно Юра своє тут зробить».

1924 рік: «Дорогий Лідусь! Нащо Ви звертаєте увагу на всякі пльотки? Нічого поганого чи високомірного з мого боку я не писав. Ясно тільки те, що т. Рильський напевно більш правильно й щиро прийняв мою оцінку, аніж ті всі старокияне. Вони ж мені ніяк забути Харкова не можуть! Бачте, по-їхньому, я повинен сидіти в Києві і перевидавати п'ятим виданням мою книжку. Ворогів у мене, можливо, й нема, а

це зараз в літературі робиться те, що і в партії, — борються за власть... Ви думаєте в Харкові інакше? — ненабагато. Тут те ж саме. Але я від них відіб'юся, не хитрощами, а своєю душею... Приїхати, Ліда, я не можу. Як хочете Ви до Харкова — чого ж, проїдьтеся, подивіться, буду дуже радий Пушинку бачити. Цілую Вам лапки й голівку».

«Дорогому Лідусику пишу листа. Лідочка — хороша і славна дівчинка. Вона любить віршики. Як же Лідочка поживає? Я дуже часто почуваю лице і руки — Ваші і Ваш сміх і усміх Ваш і сум. Лідуся, не сумуйте, Павлусь хоч би там що, дак Вас найбільш цінує... Пишіть до мене, котенятко. Опишіть мені оте, як у Вас у бібліотеці собачка голодна до Вас ходить, а Ви свого сніданку не їсте, а їй даєте. Ну, ніжний хлопчику, цілую Вас у лобик і очки. Ручкам і ніжкам привіт! Ваш Пав. Цілуйте маму».

«Лідусю дорогая, ну хороша, ну славная! І за що Ви на мене накричали — їй-богу не знаю! Я всім тепер пишу так мало, як і Вам, а щодо газет та журналів, так я цим тільки хотів приємне Вам зробити. А Ви така... Ну нехай побачу Вас, я Вас проберу за це... Як же, дорога Ліда, у Вас життя? Чи є за що прожити? Така досада, що селянам мої гроші задержує ДВУ. Ось зараз я згадав. Селян не достає мені тут — ось чого. Море є, а селян, як коло Дніпра колись у Межигір'ї, нема. Написав ще трохи далі з тієї речі, що задумав... Володимир Самійленко помер. І теж мене совість бере: могли ще ж допомогти йому, якби не така канцелярщина. Так наче й я в цьому повинен трохи! Останній лист від нього я дістав тут... Що гарного в такій смерті, коли всі забули. Пишіть, дорогая Лідуся, і не сердьтесь! Цілую кріпко. Ваш П.» (Алушта).

1925 рік: «У гіркі хвилини мої — світлий образ Лідусин! Він завше мені світить — мій образ Лідусин. Він завше мене гріє — мій світлий образ Лідусин! Моє дороге, рідне моє! До Вашої чистої душі я посилаю ці рядки, які вродились на нечистому подвір'ї. Буденщини, ой буденщини скільки! Скільки брудного в житті! І все це воно втягує тебе, і викривляє, й душить — і сенсу, глузду не знаходжу в нім. Діалектика життя! Діалектика життя! Як все це скучно, коли вже щось виправдовувать приходиться!.. Дихають в моїй душі вітри великі, і океани ворущаться, і грози пролітають. Сумують гори на верхівлях і упираються, щоб не сповзти вниз, — а унизу не мох, не мох, а села... Самот-

ності в душі не перебореш. Самотності великої. У чім самотність та? Чого ота самотність? Начув мене хтось — і вона гуде. Дроти від мене і від мене: гойдаються під ними ліхтарі, а зверху зморшки гір і грози, — мовчиш із ними разом і бунтуєш... Ну моє дороге, моє славне, пробачте, що написав таке. Хіба я знаю, чого я написав? Буденщина, брехня і твань, і самота моя глибока! Два дні, як Данте я почав. Моя люба Беатріче, прочитайте цей листок і закиньте. Хіба я знаю, що я написав? **Я обережно голівку Вашу.** Ваш Павлусь».

«Дорогая Лідо! Колись М. М. Коцюбинський, проїжджаючи Європу, такі листи відтіля слав, такі прекрасні багаті відсвідчення своєї-несвоєї європейської душі! Наша подорож одрізняється від подорожі Михайла Михайловича. По-перше, ми не європейці, по-друге, ми перегружаємо других і самі перегружаємось. Так шалено літати по Європі можна тільки заради чогось; заради якоїсь ідеї. У нас та ідея є і вона все пожирає нас і наш час, наші гроші, наші нерви, здоров'я... Тому ми, не жаліючи себе, стараємось обняти все, що тільки можна, а найперше пізнати життя тутешніх робітників, зв'язатися з людьми... Думав я, Ліда, посилати Вам листи з кожного міста; головне, є що писати! — але так багато вражіннь, так це все швидко, що одне вражіння витісняє друге і ніколи записати. Отож, хоч по два слова про кожне місто... Ваш П.»

«Лідусик хороший, золотий! Тільки зараз дістав листівку Вашу з Одеси, і так мені ніяково стало перед Вами! Вам сумно було у Києві, і Ви поїхали до моря. Чи добре хоч там було Вам? Та хто Вас там розважав, крім моря, та про що Ви там думали коло моря? Лідусь хороший, і мені було сумно... Ваша душа, Ваша чутливість, Лідусю, ще більше мене, нечутливого, і пристижують і гріють. Буваю я недобрий, не через те, що я недобрий (Ви ж це знаєте!), буваю я неповний, не через те, що я неповний. Знаєте Ви мене всього, і багато прощаєте, і прощаєте як ніхто... Ну всього доброго! Цілую кріпку. Ваш П.»

«Цілую Лідусю! Це люде на Київ ідуть, і я попрощав укинути листа. Чи й у Вас таке, як тут? Що тільки робиться? Граки кричать цілий день; сонце з безпритульними, обідране та в пілюзі, гасає цілий день; цілий день жінки кудись спішать, дівчатка в ластовиннях... Цілий день! Я так весну приймаю: широко руками широко! А потім

здригну. Листи від Жені, від Лідусі — і все боязко чогось. Або ж згадаю Мишу-брата, і він мені мов руки простягає із труни. Наталочка і Поля... Весну я широко руками широко, — і так все боязко чогось. Ну ще цілую Ліду! Ростіть веселі. Ваш П.»

1927 рік: «Що ж це з Лідусиком сталося, що він не відповідає? Послав я листа довгого, де про Барбюса розказав трохи, — певне не дістали? Чи, може, хворі, — чи трудно живеться? Пишіть, Лідусю, я буду ждати на Ваші цара-пушки... Так пишіть же, Лідусю, бо я з Вами вже й на вулиці балакаю. Ну, вітання всім! Здоровля! Ваш Павло».

«Останній привіт із Стамбула! Так жалко розставатись, хоч уже й пора, пора. Я ж так давно нікого з вас не бачив! Зараз у мою кімнату, що високо над всією Балатою й над Босфором, вриваються аритмічні дзвони якоїсь католицької церкви, автомобілів гудки і крики... Все місто передвечірне ще, безплотне, — і тільки Мармурове море загусає, синіє. Так жалко розставатись, бо чи й побачу такеє ще коли? Ваш Павло».

«Лідусю дорогая, радість моя! Я дуже стривожений листом. Ну як так можна! Казала мені до лікаря пійти, казала, а сама он куди — заслабла. Чорт, а не Ліда! І чому справді не пійти було раніше? Що це за ліньки такі! Тепер і дивись, щоб його ще, бува, не запустити. Пійдіть же до професора ще — і не раз і не два! Чуете? Та грошей не жалійте на лікування... Ну й Ліда ж, ну й противна, а ще вчилась медицини. Чорт, а не Ліда, — барс, барбос, бурбон — ех головенька-головенька!.. Сьогодні висилаю підмогу. Тратьте всі. А мама ж як — чи здорова? Ось трохи потеплішає, та й тут упораюсь з дечим, то приїду. Скучив я дуже. Поки цілую. Гражданін замуленого берега Кошар (за видубицькими ланами). П. Т.»

«Носик. Вушко. Ротик. Драстуйте, наш любий носіку, вушку, ротіку! Так я вас давно не бачив! Сині шпалери неба подекуди поодставали, а ще й осінь: попід горами сади і так собі садочки, — а ще осінь; поруділи дні, пошерхло-глухли — осінь, осінь; і коло вікон щось стоїть, і в хату не охотиться. Ось і нам аж надто від тієї тиші, від того стояння, від тієї руді, коливання... А ввечері помовчить добре місяць, а уночі помовчить добре він ще й зійде з глузду, так якось незручно він засне, що тіні аж через увесь той світ, як на картині

Гойя, що тині... Аж гавкають собаки... Лист до Лідусі. Його писав місяця з півтора тому. Так і не закінчив. Та так і не послав».

1932 рік: «Дитя моє! Ахалі Афоні такий же, як і був, — прекрасний! А от нема зі мною Лідусонька — і весь курорт мені болючий. Тут же єсть багато таких, що їм і зовсім той відпочинок ні до чого. Каверзують хлібом у ідальні, пишаються вбранням. А маленька трудяща істота із бібліотеки по вул. П'ятакова стісняється путівку попросити для себе влітку. А жалко мені, та й дуже, що не разом!»

«Любі мої оченята дорогії! Оце Маруся їде, то передаємо хоч трохи олії, масла, мила та й хліба теж. Певно, голодненька сидить Лідуха. Я вже був писав раз, що Українська Радянська Енциклопедія переказала телеграфом на ім'я мами 200 крб. Це — в кінці того місяця. Отже, справиться треба...»

1933 рік: «Рідне моє! Ховаємо Миколу Хвильового. Що сталося! — ніяк не прийдемо до пам'яті. І як це швидко все... Уже й труну ось роблять, — уже й до будинку Блакитного ось зараз вийдемо. А сонце — як на зло! На жаль, про все писати не можу я й не стану. Лежить він усміхнений, жовтаво-червоно-спокійний. А сонце як на зло...»

«Оце ніяк не можу приїхати до Києва, бо жду Єфросинію Григорівну раз, а ще ж Валю покійної сестри Полі. Бо голод, Лідусю! Ну що ж справді, коли голод!»

«“Зелений гай, пахуче поле” Павла Грабовського — і він уже, уяви собі, за якусь годину переклав його, і переклав добре. Мої «Дзвіночки», «Гаї шумлять» теж готові. Гофштейн другий вірш уже встиг перекласти... Ну, не перевтомлюйся, Лідусеня! І грошей не жалій, нехай усі вони підуть на прожиття, так же воно й треба. П.»

1936 рік: «Лідусю! Думка була — зранку проїхатись у Голосієве. Тепер ось хмари — це раз, а друге те, що я ще не скінчив підготовчої своєї роботи до сьогоднішньої наради поетів, що її відкривати мушу о 7-й вечора, про формалізм у поезії. А може, попрацюю дома, а потім заїдемо по тебе і зразу ж у сирій ліс. А може, до того часу туман уже розійдеться... Добре, вузькобровка? А нащо брови свої ото нівечити і звужувати їх бритвою аж до ниточки. Фе! оце ж і є формалізм, ліве трюкацтво Лідусине. Ну, голівко, яка б ти не була, — а ти моя хороша дівчинка прекрасна, щоправда, з деяким ухилом у сміхушки».

1937 рік: «Лідусю моя, любя, дорога! Приходила до мене сьогодні мама. З котомкою і зонтичком. Передала мені лист від тебе, про свою подорож у Ворзель почала розказувать... Живи, любе, в лісі і не думай поки що про Київ. Нехай тобі там листя, вітром ошумлене, передає тобі від нас гарно продумані, неказані слова, цілий потік побажань Лідусі! А що, іволга вже перестала? А жалко, я її найбільше люблю з усіх птахів співучих. Живи й не рипайся із лісу. Нехай тобі сонце там дивиться ясно! На колінах моїх уже нема тепер кому посидіти. А я люблю, як ти, посидівши півхвилини у мене на колінах, раптом зриваєшся й біжиш на голос мамин («Лідо! та Лідо!») у кухню. А я остаюся задоволений, що іволга у мене на моїх була колінах. Спасибі, іволго, за книжечку, яку ти там купила (ти завше кажеш «купива»)... За це тебе цілую дуже. І ще раз і ще. І ніс, і ротик, і руки. Не сумуй, моє хороше! Будь здорова. Бувай».

1943 рік: «Люба моя, славна, дорога Лідусю! Сонечко ясне! Зозулько сизопера! Так скучив за тобою й за мамою — що й сказати не можу. Життя тут яскраве, сильне, надзвичайне, кожен день прожитий здається таким довгим та великим... Цікавого багато — а проте за тобою і за мамою сумую. Перший же день вступу червоного війська до Харкова — тобто 23 серпня, я вже був у місті цьому — дуже та й дуже побитому. Після різних справ невідкладних я зі своїми товаришами пішов у будинок «Слово»... Якщо б і зараз повернувся до Харкова, то в «Слові» можна було б взяти якусь іншу квартиру, бо вільних хватає (на жаль). Я думав трохи тут затриматись, аж поки не візьмуть наші Полтави та Михайлівку, щоб самому туди якось проїхати врятувати Женю. (Євген Григорович — брат поета. — *Авт.*) Жах — що тільки з людьми робиться од цих проклятих, од цих собак неситих — німців! Те, що я почув у Москві (од свого земляка-партизана) про село Піски, — потверджується й тут. Піски спалено. Усіх жінок заперли в церкву й там їх спалили... Зозуленька дороженька! Жалуй маму, давай їй молока, шоколаду! Жалуй себе — не перевтомлюйся дуже... Живи ж, дівчинко! Тижня ж з півтора приїду. А поки що голівку твою з русявенькими кісками тулю до свого серця, льоночок на голові перебираю, цілую безліч раз голівку в вушки, в очка, в устенька! Цілуй маму! Твій Павлусь».

«Лідусю! Ти — ніжна. Такі веселенькії волошки — і де ти їх видряпала учора? А червоненькі «ліхтарики» — уяви собі — стоять ще й досі. Вони своєю формою дивують всіх, хто в мене буває. Ну так скажи ж: кого мені, крім тебе, викликати?.. Приходь же швидше, квітонько! Я тебе у вушко поцілую, хрящики на вушках усі пообгризаю. Цілую кріпко-кріпко-кріпко — і тебе й маму. Твій прочотно-книжник Павлусь» (Лист з лікарні).

1950 рік: «Дорогий мій любий Лідусику дорогий! Ти любиш читати листи довгі-довгі та детальні. А я ж за початковими процедурами своїми ніяк іще не годен писати листів таких... Учора цілий день було мені сумно. Душа боліла наче. Чи хтось про мене думав щось негарне, чи, мо', гидота якась на мене береться. Бо за тобою й за мамою — зовсім іншого характеру сум у мене: він світлий-світлий, ясний, хоча й не легкий для серця. Цілую кріпко тебе і маму! Твій П.»

1951 рік: «Любий Лідусь! Ти мені снишся часто. Знаю, що тобі там сумно, як і мені тут. Уже скоро приїду! Бережи здоров'я своє і мамине. Так жалко, що не вдалось разом нам сюди поїхати. Як я роздивився, ці Есентуки далеко кращі, ніж Кисловодськ. Особливо для тебе есентукськї води були б корисні. Неодмінно діждемось і сюди поїдемо разом... Ельбрус тут видно! Хоча й не часто. Ти мій Ельбрус, Лідусю! — чистий, блискучий, рідний. Цілую кріпко тебе і маму. Твій П.»

1967 рік: «Ліда, Лідуся! Коли у мене вночі безсоння і я прислухаюсь, як ти на своєму ліжку тяжко дихаєш, мене всього проймає мука, а скільки ж ти серця свого дорогого, свого терпіння золотого потратила під час моєї хвороби! Сестра рідна ніколи того не зробить, як зробить це дружина...»

У Харкові його увагу привертають різні жінки, але стосунків, які б можна було назвати взаємно ніжними, не було. Павло Тичина почувався знову самотнім до болю. Невдовзі закрутився роман з однією із сестер Котових, із 26-річною поеткою-співачкою, непересічною особистістю, яка ввійшла в літературу під псевдонімом Олена Журлива. Олена була вродлива та енергійна. Вона народилася 24 червня 1898 року в місті Сміла на Черкащині в багатодітній родині

сільського вчителя. Закінчивши початкову школу, екстерном склала іспити в Уманській гімназії і вступила на філологічний факультет (за конкурсом атестатів) Вищих жіночих курсів у Києві, який закінчила 1922 року. Відтак учителювала в школах Києва, Харкова, Дніпропетровська, Москви, Кіровограда. У 1914 році майбутня поетеса була заарештована царською поліцією за участь у демонстрації в день відзначення пам'яті Т. Г. Шевченка. Природа щедро обдарувала Олену Журливу: в молодості вона чудово співала й гастролювала по Україні з концертами. А в театральний сезон 1929—1930 років її було запрошено до столичної Харківської опери. Та все ж основним її покликанням була поезія. Проте невдовзі їй довелося гірко розчаруватися. Масові арешти творчої інтелігенції вселяють у серце поетеси тривожні передчуття і не спонукають до творчості. Ті гіркі передчуття виявилися небезпідставними: Олену Журливу було заарештовано 1938 року в Москві. Коли її арештували й запроторили на 10 років на Алтай, Павло Григорович клопотався про її дострокове звільнення. 27 лютого 1957 року в зв'язку з реабілітацією президія правління СПУ поновила Олену Журливу в лавах Спілки письменників з 1934 року і сприяла виданню збірки її вибраних поезій. Із концтаборів поетеса повернулася з украй підірваним здоров'ям і останнє десятиліття була прикута до ліжка тяжкою недугою. Павло Григорович надсилав їй гроші, харчі й ліки.

Невідомо, чи розповів він Лідії про своє захоплення Оленою. Мабуть, що так. У всякому разі вона примчала до Харкова з'ясувати стосунки. Розмова завершилася освідченням одне одному. І, як сам поет згодом визнавав, лише 1923 року, вже живучи в Харкові, він зазнав з нею близькості. В одному з віршів Тичина писав:

Стрічав вас тисячі тисяч
І все ж не знаходив по спаю,
В еротіку кличуть поети,
А я її знаю й не знаю.

Після цього Павло охолов до Олени Журливої. Пізніше, у віршованому листі до Тичини, вона шкодувала, що «третій став між нами хтось...»:

Так, ми обоє винуваті,
Що хтось чужий на наших святі
Вино з чарок понадливав
І їх отрутою долляв.
І ми пили. Пили, впивались,
І очі щастям загорались.
Та третій став між нами хтось,
І враз вино те розлилось...

Олена Журлива з вдячності за турботу й у пам'ять про взаємне кохання написала спогади про свої стосунки з Тичиною, але дружина поета Лідія Папарук спалила цей рукопис.

У Харкові Лідія Петрівна оточила коханого увагою і турботою. Адже самотній чоловік, постійно обтяжений багатьма справами — та ще й поет! — не мав часу дбати як слід про побут. Наприклад, у його харківській оселі панував «парубоцький непорядок» (слова самого Тичини): стілець лише один, а «всі столи, всі підвіконники, вся підлога, робочий стіл були заслані книжками» (згадував І. Сенченко), лише посередині кімнати виляся вузьенька стежечка для проходу... Київський побут мало відрізнявся від харківського.

Ліда знала напам'ять майже все, що написав Павло. Прагнула створити родину, але поет вагався. Прорив у стосунках відбувся влітку 1932-го. Тичина відвідав Київ. Пішли з Лідією на пляж. Багато плавали, засмагали, жартували. А потім сіли на пароплав і поїхали до Канева. Пробули там удвох 10 днів. І нарешті перейшли на «ти». Після цієї поїздки в листах до Лідії з'явилися інтимні нотки: «Хотілося б Лідочку побачити! За вухо подрать». Або: «Цілую Лідусю». І нарешті: «Ну, цілую кріпко».

Але оті щирі гостини, палкі почуття, що, здавалося, запалили обох, не привели тоді до шлюбу, але ж назавжди поєднали. Як згадувала Лідія Петрівна на схилі літ у розмові з письменником Станіславом Тельнюком (діалоги з нею увійшли до його книжки «Неодцвітаюча весно моя»): «Ось так і стрічалися сімнадцять літ — то в Харкові, то в Києві, то на Кавказі». Що ж, як кажуть, це таємниця двох, і годі розібратися, ставити на суд любовні взаємини, особливо ж коли обоє або хтось — людина талановита. З цього приводу С. Тельнюк поділився

таким судженням: «Павло Григорович хотів прожити своє життя, як Скворода, як Шевченко — неодруженим, бездітним. Жінки — це найвища насолода, але це й гріх! Гріх не перед Богом, а перед творчістю. Він, Тичина, вважав, що всі сили своєї душі мусить віддати творчості. Сім'я — це зайві турботи, які відривають письменника від творчості — головної мети життя. Талант — це рідкість, а геній — рідкість серед талантів. Саме тому Лідія Петрівна безоглядно віддала себе і своїх ненароджених дітей у жертву своєму чоловікові, щоб він міг творити велике». Проте годі уявити П. Тичину аскетом, сповна відданим своєму покликанню. Є у «Щоденнику» і такий запис: «Як краще чистим прожити — одруженим чи холостим? Колись Андрій сміявся з мене: поет без кохання. Люди мої! Не так, не так... Іноді такої сильної любові хочеться! Як хочеться справжньої, чистої любові!»

У Харкові траплялися в Тичини й інші серцевні захоплення. З однією жінкою він навіть уклав шлюб на віру. Потім, щоправда, розійшлися, бо вона хотіла мати дітей. Про цей бік його життя Лідія щось знала, про щось — здогадувалася.

Цікавою сторінкою в житті Тичини можна вважати стосунки з Ритою Нещадименко. У червні 1925 року до Харкова прибув театр Леся Курбаса «Березіль» — і Тичина побачив «Газ». У цій виставі грали Рита Нещадименко і Надія Титаренко — ті самі дві молоді «богині», з якими поет ходив дніпровими кручами у Великодню ніч 1919-го. «Так, — стверджує поет, — я уночі по Києву блукав. Разом з молодими артистками із студії Курбаса. Вони утрьох (а перша з них найскромніша і в той же час найрішучіша Нещадименко) об 11-й ночі зайшли у двір по Кузнечній, 107 (у нас іще не спала Катерина Кузьмівна) і викликали мене. І ми пішли бродити по Києву у Великодню ніч. На Володимирській гірці побували, навколо Андріївської церкви обійшли, щоб згори на Дніпро глянуть. У дворі Софії при електричному світлі всі білі плаття — мов срібні. І аж на світанку розпрощались... І я сам уже вертався на Кузнечну».

Вони з театру Курбаса —
дві молодих богині —
а я собі несміливий,
як пролісок в долині.

(«Під Великодню ніч»)

Рита Нещадименко «була невисока, худенька, пластична. Легко рухалась, дивилась трохи спідлоба своїми великими, чорними, наче бездонними, очима. Голос — низький, м'який, прикритий якимось нальотом смутку, позначений тривожною думкою, що ховалася десь під словами. І палкі спалахи темпераменту, гніву чи пристрасті, що вибухали на сцені. І затамоване нервово напруження, що відчувалося завжди і скрізь... Викохана в тепличній атмосфері дореволюційної Московської камерної студії, яка відзначалася ізоляцією від життя і громадських подій, Рита гранично відгострила свій талант, щоб потім віддати його революції; ламаючи канони старого театрального мистецтва, вона творила нове; ділячись своїм мистецтвом з глядачами, вона навіть умудрялася із найнепомітнішої ролі створити шедевр. Вона була геніальною навіть у масовці, і коли Курбас вимагав від актриси злитися з масою так, щоб ніхто з глядачів навіть не здогадувався про присутність її, Рити, на сцені, — вона йшла й на це!».

Талант Рити Нещадименко потрясав фахівців ще тоді, коли вона грала в театральній студії Ф. Ф. Комісаржевського, а далі в театрі ім. Віри Комісаржевської, та скоро поїхала на рідну Україну і в 1918 році стала актрисою Молодого театру Леся Курбаса, улюбленицею київської публіки. Її полюбили вже з першого виходу на сцену в мініатюрі Олеса «Тихого вечора». Далі бачили її у «Вертепі» в ролі Рахілі. А потім вона грала «другу душу» в інсценізації Шевченкового «Великого льоху» і читала з невимовною силою його поезії. Її бачили не тільки на сцені театру. Вона виступала перед червоноармійцями на вокзалах, у вагонах. І, може, саме Рита Нещадименко бачилася Павлові Тичині, коли він писав про те, як «справжня муза неомузена десь там на фронті в ніч суху» — біля солдатів, серед душпиння, серед пльовків, смертей, ран та крові?.. Спочатку це була дружба, яка несподівано могла розгорітися великим полум'ям кохання. Але між Ритою і Павлом наче точилася якась боротьба: коли вона в'янула за ним, Тичина був майже байдужий, коли ж він рвався до неї, Рита віддавала перевагу Лесеві Курбасу.

Отже, у квітні 1923 року Тичина став харків'янином. Якраз у п'ятому номері журналу «Шляхи мистецтва» публікуватиметься поема-симфонія «Сковорода» — власне, два з половиною розділи

твору: «Allegro giocoso», «Crave» та половина «Risoluto». В паперах залишилися друга половина «Risoluto», «Finale», а також ті частини, які потім, будучи видрукованими, одержать назви «Над Дніпром» та «Піднятий меч»...

У Харкові поет співпрацював і як член редколегії, і як співредактор щойно відкритого журналу «Червоний шлях». Це було серйозне громадсько-політичне й літературне видання на чолі з Олександром Шумським. 160 українських вчених і письменників зголосилися на співробітництво в цьому авторитетному журналі. Були це представники різних шкіл і світоглядів, які активно включилися в будівництво української національної культури. Павло Тичина очолював у цьому журналі відділ поезії.

Увесь цей час Лідія й Катерина Кузьмівна зберігали за Тичиною його колишню київську кімнату в їхній оселі. У ній усе було так, як він залишив перед від'їздом. Час од часу Лідія надсилала до Харкова книжки з його кімнати — на прохання Павла. А він висилав гроші. З фінансами тепер у нього було значно ліпше. До Києва у видавничих справах приїздив часто, завжди зупинявся в Папаруків. Після обрання 1929 року академіком візити почастишали — регулярно приїжджав на засідання Всеукраїнської академії наук.

Затяжний роман пришвидшився з переносом столиці з Харкова до Києва влітку 1934-го. Спілка письменників, редакції провідних журналів, видавництва — усі стали киянами. І Тичина знов потрапив під опіку Лідії та її матері Катерини Кузьмівни, яка нерідко готувала йому попоїсти, ладнала одяг тощо. «Передай, Лідусь, подяку мамі за обід, — пише Тичина 18 січня 1937 року. — Мені тут розігріли — та так же я ловко підкріпився! І все таке смачне, хороше». Або: «Приходила сьогодні до мене мама, — повідомляє поет 24 червня того ж року. — Перевели розмову про мій від'їзд — про білизну, про хату. А хто ж квіти поливатиме? — каже мама. Встали, пішли на балкон до квітів... а потім знов вернулись до кабінету... Взяла мама з собою децю переробити, зняла з мене вірвовочкою мірку... і пішла вона, така ж бадьора як і завше, енергійна, весела. Хороша у тебе мама, Лідусю!»

Протягом п'яти років від повернення до Києва Павло Григорович і Лідія Петрівна зустрічалися й далі, мешкаючи окремо: він — у ві-

домчому будинку письменників — Роліті, а вона — у мами, на Деміївці. Лідія почала розриватися на дві хати — інколи залишалася в Павла, але частіше їхала ночувати на Кузнечну до матері. Поступово це співвідношення змінювалося. І хоча Лідія Петрівна давно прагнула шлюбу, не поспішав сам поет, який не афішував, що фактично живе з коханою. Коли в нього траплялися гості, Тичина прибирав з коридору пальто Лідії та взуття, а саму її ховав у ванній кімнаті. І хоча знайомі-письменники давно вже були в курсі справ, а його роман із Лідією Петрівною тривав на очах у всіх, поет уперто вдавав, ніби мешкає сам.

1938 року поет закохався в приму Київської опери Оксану Петрусенко. Її кохав безтямно. Але не міг одружитися, бо й вона сама — велика особистість і не могла стати його «секретаркою».

Оксана Петрусенко — легендарна постать, символ української культури. Її голос мав магічну силу і чудодійний вплив на слухача. Загадки її долі й досі хвилюють справжніх шанувальників оперного співу. У 1920—1930-х вона була дуже популярною, улюбленицею публіки.

24 січня 1900 року в селянина Балакліївської волості Зміївського повіту Харківської губернії Андрія Єлевферійовича Бородавкіна і його законної дружини Марії Іванівни (обое православні) народилася донька Ксенія (як зазначено у «Книзі запису актів громадянського стану Кладовищенської церкви м. Севастополя» за 1900 рік, наявний запис № 13). Коли Оксана розпочала свій творчий шлях, учителем у неї став Панас Саксаганський, який приїздив на гастролі в Херсон, а потім навчав її в Києві. Він же допоміг вступити їй у Київський музично-драматичний інститут. А Катерина Лучицька — учениця Заньковецької — викладала в Оксани сценічне мистецтво. Коли Саксаганський приїздив, то грав з нею у виставі; це були вистави для Херсона. Як вона стала «Петрусенко»? Одного разу прочитала об'яву, що до Херсонського державного українського драматичного театру набирають артистів. І пішла випробувати свою долю. Дуже хвилювалася, бо привели її прямо до музичного керівника театру Петра Бойченка. І ось Бойченко каже: «Дівчино, як тебе звати?» — «Ксеня...» — «А прізвище?» — «Бородавкіна...» — «Така мила дівчина, а прізвище кумедне... Ну заспівай!» Вона й заспі-

вала: «Трачу літа в лютім горі і кінця не бачу. Тільки тоді і полегша, як нишком поплачу...» Схвилювала всіх. Петро Бойченко й каже: «Де ти здобула такий коштовний скарб? Заспівай ще щось нам, Оксано!» — «Я — Ксеня!» — «А тепер, дівчино, запам'ятай! З цього дня ти — Оксана і забудь «Ксеня»! Іспит ти витримала блискуче: ми захищуємо тебе до складу нашого колективу на правах «артистки з голосом». Але побудеш спочатку хористкою: повчишся, до сцени звикнеш...» Саме в цей час Петро Бойченко почав до дівчини залицятися. Того ніхто не сприймав усерйоз. А Бойченко тим часом розбурхував у дівчині ліричні почуття, будував повітряні замки, і Оксана скорилася. Стала йому за дружину, не усвідомлюючи, як обіцяне щастя обернеться тяжкими родинними путами...

Минув час, вона почала виступати. Проходили останні репетиції «Запорожця за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського. Треба було виготовити й розклеїти по місту афіші, що сповіщали про дебют Оксани Бородавкіної в партії Одарки. Всі артисти театру сходилися на думці, що прізвище «Бородавкіна» не пасує такій гарній синьоокій стрункій співачці з неповторної краси голосом. Що ж на афіші писати? І почали артисти придумувати — Петрова, Шевченкова, Любченко, Веселка, Барвінок. Ще якісь там імена... Тут Бойченко встає й каже: «А давайте ми їй дамо прізвище Петрусенко! Мене батько називав Петром, Петрусем, Петрусенком». А вона дивиться своїми блакитними очима: «Та нехай буде Петрусенко!» Ось так в афішах і з'явився псевдонім: «Одарка — Оксана Петрусенко». Під цим псевдонімом Ксенія Бородавкіна і ввійшла в історію українського вокального мистецтва. А прем'єра опери «Запорожець за Дунаєм» С. Гулака-Артемівського пройшла з величезним успіхом завдяки Оксані Петрусенко — Одарці та Петрові Бойченку — Карасеві.

У 1921-му Херсонський театр розпався. Довгих сім років Петрусенко мандрувала Росією й Україною у складі пересувних музично-драматичних труп.

У жахливі роки репресій й голодомору її бачили під Одесою: худющу, страшно, високу, ледве ходила. Її підгодовували. Була там із Петром Бойченком. І бачили її, коли залишала Ялту й лежала на підлозі на якихось речах, а до неї матрос: «Ей, Маруся, вставай!» Вона

встає: «Я не Маруся, я Оксана!» Потім — співала в Умані у напівзруйнованому театрі: зі стелі з дірок вітер дме, падають сніжинки, а вона співає Наталку чи Одарку. Чи не тоді й захворіла на туберкульоз.

У 1923—1924 роках Оксана Петрусенко навчалася в Київському музично-драматичному інституті імені Лисенка й одночасно двічі на тиждень брала уроки у педагога Олени Олександрівни Муравйової, яка високо цінувала Оксану. Але закінчити навчання їй не вдалося. Оксана закохалася у співака-баритона Мефодія Семенюту-Барила. Та спільне життя не склалося. Оксана завагітніла, навчання стало неможливим. І вона поїхала в Калугу в пересувну трупу Сага-товського. А 16 січня 1925 року народила сина Володимира. Вже влітку того ж року вона прибула до Харкова в надії лишитися працювати в Харківському оперному театрі. Витримала проби, але попрацювати там не вдалося. Потім — «казанський період» Оксани Андріївни. У 1927-му вона отримала пропозицію співати в оперній трупі Казанського оперного театру. І погодилася. Тут мала вдалий дебют. 13 грудня 1927 року співала Оксану в опері Петра Чайковського «Черевички». Вакулу ж виконував тенор Свердловського театру Василь Москаленко (учень Станіславського і Немировича-Данченка). Так вийшло, що сценічний спів переріс у значно більше почуття, і вони згодом зареєстрували свій шлюб. Саме в Казані її й почали називати «український соловушка».

Далі — Свердловський і Самарський періоди. І лише 14 липня 1934 року Петрусенко разом із сином та чоловіком приїхала до Києва. Одразу з вокзалу вирішила йти на прослуховування до Київського академічного театру опери та балету. «Ти що, Оксано, серйозно надумала прямо з вокзалу до опери?» — подивовано звів брови чоловік. «Так! Серйозно. А чого зволікати, Василю? Краще одразу вирішити свою долю». — «Радив би не ризикувати. Сьогодні ж п'ятниця, 13 липня...» — «Не лякай мене чортовою дюжиною — не боюсь її!» Директор театру Ян Янович Яновський теж здивувався проханню співачки влаштувати проби відразу: «Ну добре. Вкажіть свою програму...» — «Арії Лізи, Аїди, Тоски...» Рішення художньої ради було одностайним — зарахувати Петрусенко солісткою театру без наступного етапу проби — участі в одній з вистав у провідній партії. А чоловіка Васи-

ля Москаленка, чий тенор враження на присутніх не справив, зарахували солістом на другі-треті партії. Вона гучно заявила про себе перед київською публікою вже 15 липня у «шефському» концерті в авіамістечку. Заспівала «Что мне жить и тужить» Варламова, схвилювала Київ, і навколо неї заворушилося «зміїне кубло».

Перші три місяці співачка завойовувала публіку, виступаючи в «Аїді». Із запису в її щоденнику від 3 вересня 1934 року: «Проспівала «Аїду» добре. «Приятелі» насторожилися». Із запису в тому ж щоденнику від 12 вересня того ж року: «Уже два рази співала «Аїду». Преса мовчить — «не помітила». Але доброзичливі колеги по театру — Сергій Дмитрович Іваненко, Віктор Петрович Борищенко її підбадьорили. А партією Лізи співачка взагалі закріпила своє становище провідного драматичного сопрано в театрі. Коли відбувся генеральний прогон вистави «Запорожець за Дунаєм» з участю головних пар: Литвиненко-Вольгемут — Паторжинський і Петрусенко — Донець, то Андрій Хвиля, заступник наркомосвіти України, високий партійний авторитет, заявив, що найбільше для Одарки підходить Петрусенко — і голосом, і статуєю. Її конкурентка Марія Литвиненко-Вольгемут цього не могла вибачити... Далі — опера «Снігуронька», Оксана в ролі Купави (прем'єра відбулася 5 березня 1935 року).

І цю свою унікальну Купаву Оксана Андріївна створила в нестерпних для творчої праці умовах. Про це свідчать документи. В театрі були угруповання, котрі виступали проти Петрусенко. Зі щоденника співачки: «Справа в тому, що постановник опери Йосип Лапицький заявив диригенту Арію Пазовському, що в нього Купави немає, що Купава в моєму виконанні не в його розрізі і я не розв'язую його творчої думки. І що ж? Після кількох репетицій Пазовський мене зняв з партії Купави...» Іще: «Я потрапила під вплив злих чарів П... Де вихід? Поступатися не можна, це не по-радянському. Подумаємо...»

Ніна Іванівна Скоробагатько зізнавалася: «Коли йшли вистави «Снігуроньки», до мене не раз чулися тривожні дзвінки з проханям, аби про них не знала Оксана: «Не залишайте саму Оксану Андріївну після вистав! Супроводжуйте її аж до самого дому (мешкала вона тоді на Стрілецькій). Я знаю, що тоді до неї ревниво ставилася Зоя Гайдай».

Але неважко здогадатися, що річ тут не в «ревнощах» Зої Гайдай чи в нелюбові Арія Пазовського або Йосипа Лапицького, — концертмейстер прямо натякає на доноси. Анонімки на Оксану Петрусенко були від заппадливих служак системи. Співачку тримали під «недремним оком».

Саме в ці весняні дні 1935-го в стінах театру набув широкого розголосу політичний процес — в антирадянській діяльності звинувачувалися заступник директора з творчої роботи Яків Васильович Майстренко, тенор Олександр Колодуб. Її ж заступниками стали авторитетні партійні керівники Панас Любченко та Андрій Хвиля.

Під час першої в Радянському Союзі декади українського мистецтва в Москві було заплановано показати опери «Наталка Полтавка», «Снігуронька», «Запорожець за Дунаєм». І гостро стояло питання: кому ж співати у прем'єрних виставах? У цей період напружені стосунки з Марією Литвиненко-Вольгемут і Зоєю Гайдай погіршали. Оксану Петрусенко взагалі не хотіли пускати на декаду до Большого театру. Кажали, що в них «є кому співати і Наталку, і Одарку». Але на генеральній репетиції 26 лютого 1936 року вона так проникливо заспівала Наталку, що всіх зворушила. Тому в ЦК вирішили: тільки вона співатиме Наталку, а потім і Одарку.

І вона заспівала — дуже вдало. Московська преса була переповнена доброзичливими відгуками. Закінчилася декада зустріччю з урядом у Кремлі й запрошенням на дачу до Й. Сталіна. Саме в Москві Оксана отримала визнання, якого не можна було замовчувати: звання заслуженої артистки УРСР, орден «Знак пошани», матеріальне забезпечення і перспективу подорожі в Мілан.

1937 рік — в Україні наростає хвиля репресій. Були арештовані Йона Якір, Андрій Хвиля. Застрелився Панас Любченко. Заарештували директора оперного театру Яновського. На допитах він звів наклепи на багатьох людей. Про Петрусенко сказав, що вона була людиною, близькою до Панаса Любченка, бувала в нього вдома, він підвозив її автомобілем і обіцяв подорож до Італії. Яновський практично зробив прямий донос на співачку, якій симпатизували і якою опікувались високі партійні діячі України.

І нікому було захистити Оксану. Та й примадонни київської опери заздрили їй чорною заздрістю. Тому у вересневі дні 1937-го артистка перебувала на краю прірви. Під час антрактів у гримувальній Оксана Андріївна залишалася сама — партнери по виставі в ті чорні дні боялися з нею розмовляти. І вихід вона знайшла — в екстремальній ситуації, коли відчула, що кільце навколо неї міцно стиснулося, що її чекають арешт, допити... Вирішила поквитатися з життям, як це вчинив Панас Любченко.

Але доля її врятувала. Приїхала з Москви режисер Анна Бегічева зробити записи видатних українських митців. Бегічева нібито побачила Оксану із зашморгом на шиї. Вона зняла її, і вони того ж вечора поїхали в Москву до Климента Ворошилова за «підтримкою».

Але життя після того не полегшало. Дався взнаки туберкульоз і в неї, і в її сина...

Друга світова війна. Радянські війська вступили на територію Західної України і Західної Білорусії. Услід за воїнами виїжджає в ті краї і великий загін радянських пропагандистів. Серед них були й дві бригади артистів київських театрів. Одну з яких доручено було очолити Оксані Петрусенко... А ось ті події очима самої співачки: «24 вересня. Вирушили в дорогу. О 13-й годині за московським часом перейшли міст, що з'єднує наш кордон із Західною Україною. Як усі відразу відчували устрій не нашої країни. Люди зодягнені не по-нашому: або ж дуже багато, або ж дуже вбого, геть у лахмітті, як пастух, що гнав стадо, якого ми зустріли дорогою. Я вперше за кордоном нашого Союзу. Мене так надзвичайно цікавила кожна дрібниця, я просто не знала, куди дивитися».

Там, у Львові у 1939-му, Оксана вперше зустрілася з Андрієм Чеканюком, редактором газети «Комуніст»... Це було її єдине, але трагічне кохання. Він був молодший за неї на шість років, одружений, мав двох синів. Коли повернулася до Києва, то вже чекала дитину без будь-якої надії на спільне життя з коханим. У листі від 29 квітня 1940 року Оксана пише до нього після кількох годин жагучого очікування в помешканні подруги Катерини Лучицької: «Ти не прийшов, Андрійку, а я так чекала тебе, думала. Ну що ж, мабуть, тебе більше влаштовує, так тобі зручніше, а я... А я от думаю, що не має бути

насилля ні над волею, ні над почуттям. Пам'ятаю про тебе завжди, навряд чи й зможу забути. Адже через півтора місяця буде та жива істота, що кожної миті нагадуватиме про тебе, а серце матері — не камінь...» Ще один лист до нього: «...Крихітку нашу я зумію виховати справжньою людиною... Забути тебе, мій Андрійку, я ніколи не зможу, завжди буду пам'ятати і бажати від щирого серця благополуччя в твоєму житті».

31 травня 1940 року Оксана Андріївна співала останню у своєму житті виставу — «Запорожець за Дунаєм». Цією оперою відкрилися гастролі колективу у Львові. Партнерами співачки були Михайло Донець, Наталя Захарченко, Іван Шведов. І хоч почувалася вона дуже зле, збирала в кулак усю волю і провела партію Одарки на піднесенні. Коли повернулася до Києва, її поклали в лікарню на Пушкінській. Потім її перевезли в ОХМАТДИТ, де хворих консультували медичні світила — Олександр Лур'є, Левко Мельник, Давид Сегалов... Стан здоров'я Оксани Андріївни під час перебування в ОХМАТДИТі, здається, не викликав побоювань. На восьмий день її вже планували виписувати. За день до її смерті була неділя. І жінки в лікарні вмовили її дати імпровізований концерт. Вона співала. Потім їй стало зле від перенапруження... Коли співачці зовсім погіршало, лікарі сказали медсестрі Парасці Гладуш: «Якщо Оксані Андріївни стане зле, кличте лікаря!»

У день її смерті — 15 липня 1940 року — за три години до трагічної події до неї прийшла подруга Олександра Станіславова. Оксана віддала в руки няні свою дитину: «Потримай мого козака, а я поговорю з Шуручкою!» І вони довго про щось спілкувалися. Перед тим були Ніна Іванівна Скоробогачко і Катерина Лучицька — вони обдумували, як співачка вийде до своїх глядачів. Трагедія розігралася десь опівдні. Перед черговою годівлею до палати забігла няня поміти співачці руки. Артистка задрімала, а няня раптово відчинила двері й гримнула ними. «Ой! — скрикнула Оксана Андріївна. — Ви мене розбудили й налякали. Я саме, голубонько, задрімала й наснився сон — рідна моя мама цілувала мене...» А це передвісник близької смерті. Оксана Андріївна нагодувала дитину, потішилася... Зі слів медсестри Параски Гладуш, коли вона поспішала коридором, то

раптом двері палати № 2 широко розчинилися і з них виглянув якийсь невідомий черговий лікар: «Параско, спустиись у поліклініку! Оксані Андріївні зле! Виклич професора і принеси кисневу подушку! Укол у серце я вже зробив...» І поки Параска бігала за кисневою подушкою, минуло хвилин п'ятнадцять. «Гладуш, станьте біля неї, покладіть руки долонями догори під подушку й обережно ледь-ледь підніміть Оксані Андріївні голову! — наказав той лікар сестрі. — Тепер опустіть голову, заберіть кисневу подушку... Оксана Андріївна померла», — констатував незнайомиць.

Офіційна версія: «Великий тромб підступив до серця, і врятувати було неможливо...» Коли Павло Григорович почув, що Петрусенко померла, заляк біля робочого столу і зродив буквально вночі: «Співала ж дзвінко, дужо, незрівнянно! А голос був — із щирого срібла! Ой рано, рано, дуже рано, Оксано, ти від нас пішла...» Цілий день він сидів, обхопивши голову руками і плакав.

У ці дні поет Тичина робить свій остаточний вибір: Лідія. Зрозумів, що саме вона — його знайдена половинка. Інших більше не шукав і не закохувався.

Одружилися вони тихо й скромно, навіть близькі друзі довго не знали про це. На початку 1940-го Павло Григорович і Лідія Петрівна розписалися у рагсі за місцем прописки нареченої — на міській околиці Деміївці. П. Г. Тичині було 49 років, його обраниці — 40. Від часу їхнього знайомства минуло майже 24 роки (ще 10 літ Лідія Петрівна залишалася на своєму прізвищі).

...Платонічних захоплень, однак, Тичина не покинув. Коли Лідії Петрівні закидали, що її чоловік не байдужий до Валентини Василівни Юдіної — музикознавця, авторки книг про Тичину, вона спокійно заперечувала. Без ревнощів уточнювала: ніжна симпатія Павла Григоровича — Наталя Михайлівна Ужвій, адже саме їй він присвятив один з ліричних віршів.

— Якиби він когось полюбив, я б його не тримала, — казала Лідія Петрівна наприкінці життя. — Але ніколи в нас такого не було, щоб він мені загрожував: ось розлюблю, мовляв, і йди на всі чотири сторони.

Павло Григорович нікого не втаємничував у зміну свого рідинного стану. Все розкрилося завдяки курйозу. Відомий композитор

Пилип Козицький привів до поета дочку свого колеги Михайла Скорульського з наміром посватати. Збентеженому господарю квартири не лишалося нічого іншого, як познайомити вельмишановних гостей зі своєю половиною...

Усі прожиті разом і нарізно роки Лідія Петрівна була його коханою, другом, ретельною помічницею у творчій праці, першим читачем, а часом і принциповим, тямущим критиком. Вона заради свого ПОЕТА зреклася можливого материнства, адже Тичина боявся потрапити в становище, коли тоталітарна система маніпулюватиме його дітьми, через них тиснутиме. Водночас він добре знав, що найчастіше на дітях геніїв природа відпочиває, а тому вони не сягнуть його висот у кращому разі, а в гіршому — будуть вічним докором і прокляттям батькові. Компенсуючи відсутність дітей, Лідія Петрівна вважала себе матір'ю багатьох творчих задумів Павла Григоровича й навіть дала назви деяким його збіркам. Вона стала берегинею родинного вогнища, своєрідним янголом-хранителем Павла Тичини, рятуючи його від усіх життєвих та побутових проблем. Саме вона краще за інших могла зрозуміти, який сьогодні, в цю мить настроїв у Павла Григоровича. Саме вона тонко і болісно відчувала миті, коли Поетові було незатишно на душі, сумно, гірко від різних життєвих перипетій; відчувала, знала, розуміла кожний рух і погляд свого чоловіка, аби вчасно його підтримати, допомогти, вислухати, зрозуміти. На 40-річчя їхнього знайомства поет присвятив дружині такі рядки:

Дивлюсь на тебе я не надивлюся —
На очі сірі й брови в формі дуг,
Для мене ти, як з пісні «біле гуся», —
Кохана, люба і дружина, й друг.

Все життя прожили вони в мирі та злагоді. У стосунках Павло Тичина був делікатним. Між ними тривала взаємна прив'язаність однодумців і царювала взаємна вірність. Узагалі Тичина дотримувався думки про святість шлюбу, навіть якщо це й не церковний шлюб, а лише цивільний. Й беріг його святість так само вірно й самовіддано, як до того беріг святість почуття Кохання. Про яке він пізніше напише:

Ну, як би я міг без твоєї усмішки?
Не міг би я бачить ні трав колихання,
ні погляду гір, ні тремтіння берези,
ні в озері тім ряботіння, одсоння...

В останні роки життя Лідія Петрівна невтомно опікувалася ху-
дожньою спадщиною Павла Тичини, а навесні 1975-го (її останнього)
року тиждень за тижнем разом із Станіславом Тельнюком готувала
до видання щоденникові записи Павла Григоровича. Праця була
завершена у вересні. Того ж місяця Лідії Петрівни Тичини не стало:
через 8 років після смерті її ПОЕТА.

Багаторазові фази закоханості поета Павла Тичини можна пояс-
нити болісним пошуком Жінки, яка б відповідала найвищому стан-
дарту земного дива: «Люблю астрономію, музику і жінку. Астрономія
воздвигає, музика оп'яняє, жінка дивує — у голосі, у погляді, навіть
у посмішці — жінка завжди рождає».

За що його жінки так любили? Бо він зберіг у собі ніжність — май-
же дитячу, що її дорослі чоловіки втрачають. Він умів плакати, навіть
будучи міністром. Було, що він хотів зняти віником павутину, побачив
там вагітну павучиху й вигукнув: «Як можна, вона ж мати!» Якось
він рано встав до роботи, глядь — а на книжках спить метелик. І Ти-
чина не зміг працювати, бо не хотів будити метелика. Він відчував
усе, що живе, — по-особливому. Вважав, що кіт, який спить, дивить-
ся на нас із пташиного польоту. А метелик уміє читати. Йому мари-
лися струни «в глибині землі й надо мною».

РОЗДІЛ ДЕВ'ЯТИЙ
Голгофа слави.
Три смерті Сонцекларнетного

Коли Павло Тичина за дорученням Чернігівського самостійницького братства перебрався до Києва, восени 1916 року він улаштується на роботу в український театр Миколи Садовського. Він і раніше «підробляв» у цьому театрі як статист, але тепер влаштувався помічником хормейстера. Український театр М. Садовського у дні війни робив свою подвижницьку роботу, доводячи усім, що, незважаючи на всі заборони царського уряду, українська культура — і передусім демократичного спрямування — живе! Саме у театрі М. Садовського молодий Тичина знайомиться з Лесем Курбасом. «Уперше мене познайомили з Курбасом за лаштунками театру Миколи Садовського...» Під час вистави «Про що тирса шелестіла», де Тичина виконував роль одного з козаків, відбулося знайомство з композитором Кирилом Стеценком, який написав музику до вистави. «А я стояв і все дивився, дивився на видатного українського композитора. Стеценко, — думав я, — гідний наступник Лисенка, так ось який він! Очі добрі-добрі, дружелюбні; лоб високий, що розширюється вгорі, до дум високих привиклий; руки ж — усе тобі в пальцях неспокійні; а вуса — хоч і настовбурчені, але вони так само дружелюбні, як і очі. Я ж знав його твори ще в Чернігівській семінарії, як хоріві, так і для соло, теж і тріо, дуети...» Було ще одне знайомство — «заочне», так би мовити: «Пригадую той момент, як мені раз в театрі показали Максима Рильського. «Так от він який! — подумав я. — Ще ж зовсім юнак...» І не дивлячись на те, що особисто не вдалось мені познайомитись із ним, я, однак, радів, що ми обидва молоді і що нам обом в літературі дуже хочеться зробити щось своє...»

Павло Тичина активно співпрацював із музичною студією композитора Г. Михайличенка. Захопившись проблемою взаємодії різних видів мистецтва: поезії, живопису, театру, музики — він виступав із лекціями на цю тему. Одночасно письменник завідував відділом хроніки в газеті «Нова Рада», на сторінках якої він друкував власні фейлетони під псевдонімом «Я тут» («Плач Антонія» та «Молитва «Кієвлянина»). Становленню таланту молодого П. Тичини сприяв головний редактор газет «Рада» й «Нова Рада» А. Ніковський, який так писав про успіхи поета: «Радію за Тичину без краю».

1917 рік — спочатку до Києва долетіли вісті про страйки та демонстрації в імперській столиці — Петрограді, а потім — якось несподівано для всіх — стало відомо, що цар Микола II зрікся престолу і став «рядовим громадянином» Росії — Миколою Олександровичем Романовим. Написав вірша про ці дивовижні дні й Павло Тичина:

Встань, народе, із неволі,
Ради серця обітри.
Всі степи заголубіли,
Поблакитніли вітри.

Він співробітничав тоді в «Новій Раді» (вона стала виходити замість старої «Ради», закритої 1914 року), друкував там свої поезії. Вірш «Гей, вдарте в струни, кобзарі...», надрукований 30 березня 1917 року в «Новій Раді», — один із найперших відгуків і молодого П. Тичини, й української літератури взагалі на крах царизму та відродження надій на Українську державність.

Гей, вдарте в струни, кобзарі,
Натхніть серця піснями!
Українські прапори вгорі —
Мов сонце над степами...

Сплеск Української революції викликав у П. Тичини піднесення. Так з'явилася його символістська поема «Золотий гомін». Воскресіння України змальовано в ній як чудо.

Поет пережив до глибин Українську революцію, пережив усі тринадцять кривавих змін у столиці, пережив спонтанний вихід української

культури з вікового підпілля. В Україні революція ішла складними шляхами. Спочатку її уособленням стала Центральна Рада на чолі з відомими діячами українського руху — Володимиром Винниченком та Михайлом Грушевським. Радянський уряд на чолі з Леніном у Петрограді повів проти неї активну і наполегливу боротьбу, намагаючись утворити радянський (пробільшовицький) уряд, альтернативний урядові Грушевського—Винниченка. Зрештою, це їм вдалося зробити 25 грудня 1917 року в Харкові, і петроградська влада взялася підтримувати цей альтернативний уряд. В. Ленін і Л. Троцький звернулися до Центральної Ради з ультимативними вимогами, які вона відхилила. Радянські війська з Росії розпочали свій наступ в Україні. У січні 1918 року проти Центральної Ради повстали загітовані київськими більшовиками робітники київського заводу «Арсенал» (цей виступ вдалося придушити). Крім того, назустріч радянським військам Муравйова, що йшли з Росії, Центральна Рада вислала до станції Крути загін, сформований з національно свідомих юнаків, — і коли вони, наївні й чесні мрійники, загинули, поет відгукнувся реквіємом:

На Аскольдовій могилі
Поховали їх —
Тридцять мучнів, українців,
Славних, молодих...
На Аскольдовій могилі
Український цвіт!

Жовто-сині стяги впали, здавалося, назавжди. Для Тичини це була трагедія надто великого масштабу, перший серйозний удар у самісіньке серце.

На початку 1918 року радянську владу в Україні представляв царський полковник Муравйов, за наказом якого масово розстрілювали українську інтелігенцію. Павло Григорович був змушений переховуватися на Байковому кладовищі, де й написав знамениті рядки: «І Бєлий, і Блок, і Єсенін, і Ключев: / Росіє, Росіє, Росіє моя! / Стоїть сторозтерзаний Київ, / І двісті розіп'ятий я». Незабаром поет опинився у в'язниці. Три тижні радянської влади в Києві — і ось уже на початку березня 1918 року приходять німецькі війська — Брест-Ли-

товський мир вступив у дію. За підтримки німецько-кайзерівської армії проголошено Українську державу гетьмана Павла Скоропадського. П. Тичину звільнено з ув'язнення.

У цей період у Києві оформилася «ложа» Г. Нарбута, який після Лютневої революції 1917 року повернувся в Україну. Цей геніальний стиліст створював ескізи військових мундирів Української армії, оформлень упаковок і етикеток для українських товарів. Розробив поштові марки Української народної республіки в тридцять, сорок і п'ятдесят шагів. Створив перший грошовий знак УНР — купюру вартістю в 100 гривень. Напис «100 гривень» подавався на купюрі мовами чотирьох найчисленніших народів, що жили на території України, — українською, російською, польською та ідиш. Г. Нарбут розробив також 10 і 500-гривневі купюри. За часів Гетьманату Павла Скоропадського Нарбут, який очолив утворену при гетьмані «Експедицію з заготовлення державних паперів», намалював ескіз 100-карбованцевого знаку з зображенням Богдана Хмельницького. На основі старовинних шрифтів, що зустрічалися в староукраїнських літописах та стародруках, митець створив новий український шрифт, який сучасники назвали «нарбутівським».

Нарбут був людиною надзвичайно товариською й гостинною, любив, щоб біля нього не вгавав гамір і сміх. Мав тонкий гумор і веселу вдачу. І тому довкола нього невдовзі утворилася «мистецька родина». Ядро гуртка, його «ініціативну групу», склали, окрім самого Нарбута, Юхим Михайлів, Павло Тичина, Михайль Семенко, Олександр Чапківський, Лесь Курбас, Пилип Козицький, Федір Ернст. «В холоднуватій кімнаті, продимленій залізною «буржуйкою», з не-сміливим жовтим огником електрики, за шумуючим самоваром ініціатори обговорювали «конституцію гуртка». Ось її проект: «Конкретна мета цього об'єднання — це: спрямувати мистецтво певним шляхом; координувати і синтезувати окремі його галузі; по-товариському допомагати порадами в моменти зневір'я або знесилення під час праці; спільно оглядати проекти, шкіци, етюдні з малярства, вислуховувати нові літературні твори та музичні композиції і разом з цим обговорювати принципи мистецтва сучасного...» — описував характер «ложі» Юхим Михайлів.

Георгій Нарбут, він же Нарбутенко, Нарбутяка, був ексцентричною людиною, що влаштовувала усілякі витівки й «забави». Він і вдягався вкрай оригінально: мистецтвознавець Федір Ернст згадує його «темно-синій жупан старовинного крою з старовинними срібними гудзиками»; художник Юхим Михайлів — «широку блузу з безліччю складок» і «жовті чоботи». Своїм зовнішнім виглядом Нарбут нагадував... витвір того самого козацького бароко, яким він так захоплювався!

Великого значення надавали «декоративній стороні побуту гуртка», різним «обрядовим церемоніям». Сам Нарбут придумав його емблему: дев'ять стріл, розміщених у колі й скерованих вістрями до центру, мали символізувати «прагнення й прямування кожного члена гуртка до свого кола «дев'яти». Під час сходин кожен із членів «дев'ятки» повинен був мати нагрудний знак із цією емблемою, а повсякчас носити перстень-печатку, «оздоблений шестикутною плиткою, на якій вирізьблене було коло дев'ятьма стрілами». Нарбут вірив, що всі ці атрибути й ритуали в магічний спосіб допомагатимуть об'єднати літераторів і митців для спільної справи — новаторського мистецтва високого кшталту, яке водночас відображало б і національну традицію, і вічну потребу творчого експерименту. Саме ця ідея стала привабливою для молодого Павла Тичини.

У ці ж роки Павло Тичина, Лесь Курбас, Дмитро Загул, Юрій Меженко творять символістський мистецький рух. Їх підтримали молоді митці: Яків Савченко, Олекса Слісаренко, Володимир Кобилянський та інші, які об'єдналися навколо «Білої студії» та «Музагет» і захоплювалися ідеєю національного відродження та модерного розвитку мистецтва. В цій атмосфері побачила світ перша збірка поезій Тичини «Сонячні кларнети» — епохальне явище у новітній українській літературі. Митець художньо синтезував стильову палітру символізму, імпресіонізму, української народної творчості, поетичної традиції, зокрема поетику бароко, архетипні (первісні) образи народів Європи та Давнього Сходу. Так творилася неповторна картина світу, наповнена космічним світосприйманням, багатою гамою кольорів, музичними образами. Пізніше, вже на схилі віку, згадуючи ці дні, Тичина напише:

Й життя мені тут повеліло,
щоб я ішов не навмання,
щоб говорив я й просто, й сміло,
питання ставив не похило
при незвичайнім світлі дня.

У 1918 році приватне кооперативно-видавниче товариство «Сяйво» видало збірку віршів П. Тичини під назвою «Сонячні кларнети» (тираж 1000 примірників). 29 творів на 62 сторінках умістив поет після довгих вимогливих роздумів та порад своїх друзів. З її появою про поета заговорили як про видатного митця України, схвальні відгуки про нього з'явилися на батьківщині та за її межами. «Ніколи не забуду, — писав Микола Бажан, — тієї безсонної ночі, коли мій друг приніс мені книжку з рясними соняшниками на обкладинці. Ми... і читали, і п'янили, і кричали з радості, насолоджуючись красою українського слова, яке з такою, не чуваною нами досі, музичністю грало, співало, бриніло, гриміло, лилося зі сторінок незабутньої тієї книги... Для нас тоді над усім світом заколивалися сонячні кларнети...» Збірка віршів «Сонячні кларнети» засвідчила, що народився «співець яблуновоцвітності, яка, переходячи з покоління у покоління, і нині здатна хвилювати підростаючу юнь, очищати й наснажувати кожного, чия душа сприйнятлива до прекрасного» (Олесь Гончар). «Сонячні кларнети» — «це сурми світла, космічного ритму, трембіти, зіткані з проміння» (критик А. Ніковський).

Молодий поет Павло Тичина дав своєрідну українську версію символізму, створив власний поетичний стиль, який отримав власну назву — «кларнетизм». «Цей молодий мрійник з оберненим углиб поглядом у першій своїй книзі виступає таким дозрілим, таким глибоко оригінальним... Поет, мабуть, світового масштабу, Тичина формою глибоко національний, бо зумів у своїй творчості використати все багате попередніх поколінь надбання» (С. Єфремов).

Зі збірки поезій «Сонячні кларнети» розпочалося сходження ПОЕТА на ГОЛГОФУ СЛАВИ. У книжці «Простір літератури» Моріс Бланшо колись зауважив: «Смерть сама по собі від початку пов'язана з таким важким для з'ясування порухом, як мистецький досвід». Уся подальша творчість П. Г. Тичини — це, по суті, екзистенційна смерть. У своєму СХОДЖЕННІ він помре тричі.

Перша смерть ПОЕТА П. Тичини: вбивство у собі того, що дається тільки раз на життя, що дається раз на століття, — ТАЛАНТУ.

5 лютого 1919 року в Києві більшовики знову встановлюють радянську владу. Війська Директорії УНР відступили. Сформовані більшовиками з українських селян і робітників Богунський і Таращанський полки увійшли в місто. У Київ повернувся і поетів друг Василь Блакитний, шлях якого на політичній арені був дуже непростий. До ідей наукового соціалізму Василь ішов через есерівську партію, через її ліве крило, з якого виділилася партія боротьбистів (за назвою газети «Боротьба»). Ця партія у 1919 році проголосила співробітництво з більшовиками, з радянською владою. Павло Тичина дружив з Блакитним, Чумаком, Михайличенком та ін.

Молодший за П. Тичину на три роки, Василь Блакитний був значно досвідченішим у політичних питаннях. Тож його оцінки подій у Києві багато важили для поета. Досвідчений практик революційної роботи, Василь мріяв, щоб його друг став «поетом революції», і докладав до цього зусиль, залучаючи його до співпраці з партійним органом — газетою «Боротьба». Василь Блакитний узяв у Павла Тичини кілька віршів для публікації в газеті «Боротьба» та збірці «Червоний вінок» (вийшла 1919 року в Одесі). Ці знамениті вірші 1919 р. — «Як упав же він з коня...» (23 лютого), «На майдані» (25 лютого), а потім і вся збірка «Плуг» принесли Павлу Тичині славу натхненного співця «краси нового дня».

У весняні й літні місяці 1919 року П. Тичина — так само як Г. Юра, І. Мар'яненко, Л. Курбас у театрі, М. Леонтович, Р. Глієр, В. Косенко, К. Стеценко в музиці, А. Петрицький, О. Мурашко, Ф. Красицький в образотворчому мистецтві — розпочинає активну співпрацю з радянською владою, виношуючи віру в реалізацію нею її гасел про рівність, соціальну справедливість. Поет працює в Державному видавництві України, в першому українському радянському літературно-художньому журналі «Мистецтво», що почав виходити з травня 1919 року.

З хроніки тодішньої преси можемо бачити, якою активною була участь П. Тичини в різноманітних літературно-громадських заходах і починаннях тих часів. Так, коли в травні-червні 1919 року українська секція художньої літератури Всеукраїнського держвидаву (Всевидав) оголосила в пресі про випуск свого літературно-критичного щомі-

сячника (який не побачив світ, мабуть, у зв'язку з наступом Денікіна), то серед членів його редколегії на першому місці стояло ім'я Павла Тичини. Тоді ж Тичина був призначений членом журі оголошеного Всеукраїнським літературним комітетом конкурсу на текст революційного гімну. «У 1919 році, у Києві, при Всевидаті (так звалось тоді Радянське державне видавництво) працювала комісія по створенню гімну Радянської України. Від комісії цієї ми листовно звернулися були до Кирила Григоровича Стеценка з проською: написати на один із проєктів гімну музику (я завідував у Всевидаті літературним підвідділом). Чи збереглись хоч які-небудь сліди в архіві Стеценка по написанню музики гімну? Адже можливо, що він готовив свій гімн музичний після того, як дотла згорів будинок Всевидату, — міг перенести до іншого свого якогось твору і саме твору героїчного звучання? Сліди ж словесних проєктів гімну залишилися у наших поетів: у Василя Чумака («Вдарте на мільярди гін», «На креміль крицю»), у Василя Еллана, Василя Алешка, Миколи Терещенка, Валер'яна Поліщука, Євгена Григорука, Дмитра Загула та і в мене теж». Журі уважно розглянуло всі подані тексти і надало перевагу «Інтернаціоналові» Єжена Потьє в перекладі Миколи Вороного. Одним із тих, хто проголосував за цей переклад «Інтернаціоналу», був і Павло Тичина.

Разом з М. Жуком, Д. Загулом, Ю. Івановим-Меженком та іншими українськими письменниками поет керує «Майстернею художнього слова для теоретичного і практичного вивчення літератури» (створена профспількою друку для письменників-початківців).

У цей час відновив свою роботу Перший державний драматичний театр УРСР імені Т. Шевченка. Павла Тичину було запрошено у відділ театрів при губнаросвіті, який займався проведенням концертів і театралізованих виступів на мітингах та урочистих святах, серед військових та цивільного населення.

Разом з композитором Г. Верьовкою він засновує Українську музичну школу.

Крім цієї діяльності, Тичина мав ще й іншу — на одній з околиць Києва він диригував хором. Вечорами, після роботи, сходилися робітники, службовці щойно створених радянських установ, учителі, учні, студенти. Неодноразово на заняття хору приходили письмен-

ники й композитори; хор, яким керував Павло Тичина, був чи не найвідомішим у Києві. В його репертуарі були звичайно ж «Інтернаціонал» у перекладі М. Вороного і «Заповіт», італійська революційна пісня «Вперед, народе, йди!», що її переклав Ю. Меженко, і українські народні пісні в обробці М. Леонтовича та К. Стеценка. Виконував цей хор і ті пісні, які записав і обробив сам Тичина.

Восени 1920 року Павло Тичина разом з капелою Кирила Стеценка здійснив гастрольну концертну мандрівку Правобережною Україною. Він описує маршрут капели, концерти, зустрічі, враження і роздуми. Так виникла унікальна повість-щоденник «Подорож з капелою Кирила Стеценка», в якій не просто фіксуються факти і події мандрівки, а подається колорит епохи й виникає образ автора, обдарованого тонким мистецьким чуттям, дотепного співрозмовника, сповненого молодечого життєлюбства. Майстерно змальовує Тичина-повістяр постаті керівника капели Кирила Стеценка, тонкого знавця музики, а також його друга Миколи Леонтовича, передчуваючи його драматичну загибель. «Бачив я Стеценка і скупчено заглибленим у свої думки (тоді його злегка здивовані брови по-дитячому напружено знижались і сходились на перенісці); бачив я митця і в гніві, а також і в добрім настрої (за визначенням капелянок, «в брильянтово-блискучім»), коли композитор несподівано дотепним словом викликав вибух сміху в співбесідників, а сам же серйозним залишався, тільки очі сміхотливими щілинками блищали та моржеві вуса, як живі, ворушилися; бачив Кирила Григоровича й заклопотаним в моменти подання першої допомоги капелянам (поріз пальця, ревматичні болі чи застуда); але ж ніколи я не бачив мого сусіда... якимсь байдуже-принишклим, чи розмірено-спокійним. Навпаки. Як після строгого стилю роботи, так само й після жартів, він знову ж ставав напружено-тривожним, немовби весь час внутрішньо до чогось прислухався... Я... переслухав усі концерти під його диригуванням — в Черкасах, Ново-Миргороді, Златополі, Бобринці, **бувш.** Єлисаветграді, Вознесенському, Одесі; співав і з ним народних пісень в степах українських, під час наших вимушених стоянок (дрова ж вантажили ми для паровоза); на час покинувши вагони у Вапнярці, 27 жовтня ми всією капелою на підводах по снігу їздили до Тульчина — в гості до Миколи Дмитровича Леонтовича. У Тульчині, в хаті Леонтовича, я

був свідком того, як два світила української музики програвали на піаніно один одному окремі місця із розпочатої опери «На русалчин Великдень», потім, схилившись над нотним рукописом, щось закреслювали у ньому, ставили нотні знаки і знов життєстверджуюче били в клавіші піаніно: — Ну що, тепер вже краще?»

Два місяці їздила капела по українських просторах, несучи пісні народів. Доводилося Тичині й на варті стояти вночі, і носити дрова, і допомагати Стеценкові в усіх справах, і залагоджувати конфлікти, терпіти всі вигоди й незгоди мандрівного життя... Після Тульчина Тичина відчув себе хворим. Кілька днів він ще кріпився, але хвороба — запалення легенів — перемогла. Третім листопада датовано останній запис у повісті-щоденнику: «Я заслаб». Напівживий, він прибув до Києва. Нічого не пам'ятаючи, він сляк-так дійшов до Кузнечної, піднявся на другий поверх — і впав непритомний...

1920 рік став плідним для Павла Тичини і як для поета: вийшли збірки «Плуг», «Замість сонетів і октав». На гонорар за збірку «Плуг» він купив цілу бібліотеку для своїх односельців. Та щирий і благородний жест не оцінили: піщани книги розтягли й скурили. Про умови, в яких створювалася збірка «Замість сонетів і октав», Павло Григорович писав: «Я пережив гетьманщину з її просвітницькою ідеологією... я пережив отаманщину, петлюрівщину, директорію, денікінщину, білополяків... Таке враження весь час, що я вириваюсь із цього всього, мені чужого. Вириваюсь і шукаю підтримки. А мене заливає... А я кріплюсь і не здаюсь, а навпаки... своє стверджую і хочу ще більше я зміцнитись...»

У 1921 році матеріальне становище, як і раніше, залишалось скрутним. П. Тичина навіть вимушений був улаштуватися на роботу в київську дитячу бібліотеку ім. Т. Г. Шевченка, яка знаходилася у тому ж будинку по вулиці Кузнечній, де він знімав кімнату в Катерини Кузьмівни Папарук. Успішна робота Павла Тичини в дитячій бібліотеці вплинула і на вибір професії його дружини Лідії Папарук, яка деякий час працювала в дитячій бібліотеці ім. Т. Г. Шевченка, а потім за скороченням штатів перейшла на роботу в Дитячу районну бібліотеку № 7, де згодом була призначена на посаду директора. Крім того, поет успішно працював у різних закладах культури. Відомо, що у 1920—1923 роках Тичина завідував художньо-кооперативним музеєм при Дніпросоюзі.

У червні 1921 року музичне товариство влаштувало вечір присвячений Тичині, що святкував свій тридцятирічний ювілей, на якому з доповіддю про поезію Павла Тичини виступив Микола Зеров, а у святковому концерті брали участь провідні українські актори театру «Березіль» Леся Курбаса, а також хор під керівництвом Григорія Верьовки, який виконав романси і пісні на слова поета.

У липні цього ж року було прийнято рішення про організацію капели-студії для вивчення та виконання народних пісень, творів українських композиторів. П. Тичині було доручено очолити організацію капели-студії імені М. Леонтовича, надавши йому право «запрошувати до роботи досвідчених спеціалістів для її утримання на **біжучий** академічний рік». Організуючи капелу-студію, Павло Тичина і Григорій Верьовка об'єднали свої колективи, якими керували вже тривалий час. Хор Верьовки проводив репетиції у бібліотеці, яка знаходилася поряд з помешканням поета. Тепер до нього приєднався й Тичинин хор, що збирався вечорами в школі імені Миколи Гоголя. Власне, в дні хвороби поета цей хор узяли під свою опіку Григорій Верьовка та його молода дружина Елеонора Скрипчинська. При капелі залишено було двох диригентів, кожен з яких на співанках готував свій репертуар для чергового виступу. «Незабаром за порадою засновника Київської народної консерваторії Болеслава Леопольдовича Яворського ми для капелян своїх, у вільні від співанок вечори, запровадили викладання окремих дисциплін з теорії й історії музики, з історії театру, з ритміки, а також вивчення дум українських. Багато у цім напрямі дали нам лекції й практичні вправи П. Козицького, А. Альшванга, Д. Ревуцького, М. Вериківського, І. Мар'яненка, Г. Верьовки, Елеонори Скрипчинської та інших... А ще ж і з галузі поезії читання були у нас у пошані. І ось від того часу ми вже свою капелу перейменували в капелу-студію...» (Зі спогадів П. Тичини). «Таким чином, Синтетична студія закладена. Ніхто її так ще не називав, це зараз так чомусь назвалось. Але до певної міри вона такою й є. Вериківський, Козицький, Верьовка, і ще думаємо запросити... Три галузі мистецтва буде. Так працювати хочеться, — і працювати серйозно» (щоденниковий запис від 25 грудня 1920 року).

Павло Тичина всі свої сили зосередив на роботі в капелі-студії та в театрі. За його найактивнішої участі складався сценарій «Першотрав-

невого карнавалу», а також композиція «Перший будинок Нового Світу». Пізніше на базі так званої центростудії виникне експериментальний театр, якому буде присвоєне ім'я Гната Михайличенка. Павло Тичина став одним із викладачів центростудії і фундаторів театру.

До речі, радянська влада прагнула повернути до себе творчого митця. За час його перебування у Києві Павло Тичина декілька разів одержував «Охоронні грамоти», які видавалися Народним комісаріатом освіти України і Всеукраїнським Літературним Комітетом. На підставі декрету Ради Народних Комісарів УРСР від 31 серпня 1920 року «Про забезпечення особливо цінних діячів літератури та мистецтва, необхідних для соціалістичного будівництва і розвитку пролетарської культури», Павло Тичина протягом декількох років звільнявся від усякого роду повинностей. Крім того, його помешкання не підлягало реквізиції.

Але в силу досить непростих і суперечливих обставин 1923 року, за порадою свого друга Василя Еллана-Блакитного П. Тичина переїздить до Харкова. Як згадує письменник П. Панч, «П. Тичина був і гострим критиком та щирим добросердечним радником. П. Тичина був вимогливим редактором. Увесь час віддавав роботі, яку виконував сумлінно, зі всім запалом свого серця». У нічні години в редакції «Червоного шляху» Павло Григорович працював над новими віршами, часто перечитував улюблену літературу. У щоденнику за 15 грудня 1923 року зустрічається запис: «Вечір, ніч. Я розкрив «Кобзаря»... Почув силу й простоту поета, почув людину й громадянина».

Поет також працює в щойно заснованій тоді Українській асоціації сходознавства.

У січні 1923 року письменники, що гуртувалися навколо урядової газети «Вісті ВУЦВК» на чолі з В. Елланом-Блакитним, заснували літературну спілку «Гарт», до якої увійшли М. Хвильовий, В. Коряк, А. Любченко, І. Дніпрянський, П. Тичина та інші. У статуті літературної організації «Гарт» записано: «Гартовані» стремлять до створення єдиної інтернаціональної комуністичної культури, користуючись українською мовою як знаряддям творчості, до поширення комуністичної ідеології та переборення буржуазної, міщанської, власницької ідеології». У 1925 році суттєві розбіжності в мистецькому світобаченні та ідеологічних засадах призвели до розпаду цієї літературної організації. На її

підвалинах М. Хвильовий та його прибічники А. Любченко, О. Досвітній, Г. Епик, М. Куліш, П. Тичина та інші для боротьби за високу художню якість літератури, за звільнення її від малоталановитої молоді створили літературну організацію ВАПЛІТЕ. На початку 1927 року до цієї організації входили майже всі провідні українські письменники Розстріляного Відродження: В. Вразливий, І. Дніпровський, О. Довженко, О. Досвітній, Г. Епик, М. Куліш, А. Любченко, П. Панч, Ю. Смолич, В. Сосюра, П. Тичина, М. Хвильовий, М. Ялович, Ю. Яновський. Значні розбіжності в мистецькому світобаченні та спроби партійного керівництва республіки об'єднати письменників у єдину творчу організацію з чітко виявленим марксистсько-ленінським спрямуванням викликали гостру літературну дискусію, розпочату М. Хвильовим статтею «Про «сатану в бочці», або Про графоманів, спекулянтів та інших просвітян» (газета «Культура й побут» (додаток газети «Вісті ВУЦВК»)), яка була спрямована проти низькопробної «червоної графоманії» і була написана у відповідь на виступ «Про критику і критиків у літературі» початківця Григорія Яковенка. Це була відповідь тим силам, які, жонглюючи партійними політичними гаслами, спотворили й дискредитували мистецтво слова, писали примітивні й банальні твори. З вини пролеткультівців, таких організацій, як ВУАПП, ВУСПП, «Плуг», пропагувався лівацький нігілізм, відкидалася класична література, яка оголошувалася «класово ворожою». Керівництво «Плугу», зокрема, захищало «масовізм» («червону просвіту»), вважаючи кожного дописувача до газети «письменником».

У ході літературної дискусії 1925—1928 років порушувалось багато питань: ставлення до класичної спадщини, яку пролеткультівці відкидали, прикриваючись лівацькими (марксистськими) фразами, проблемі традицій і новаторства, шляхів розвитку нового мистецтва. Генератором дискусії й нових ідей був М. Хвильовий. Свої погляди він виклав у процесі полеміки в циклі памфлетів «Камо грядеши» (1925), «Думки проти течії» (1926), «Апологети писаризму» (1926), «Україна чи Малоросія» (1926), окресливши програму українського національного відродження. Він закликав митців орієнтуватись на кращі класичні зразки світового письменства, «психологічну Європу», тобто на культуру Європи з її давніми гуманістичними традиціями, а не на пролеткуль-

тівську комуністичну літературу радянської Росії, відмовитися від малоросійського епігонства й провінціалізму. Адже російський ЛЕФ (Лівий фронт), РАПП, підтримувані компартією, мали вплив і на українські організації, насаджували антиестетичні тенденції, нігілістично ставилися до української культури та мови. Тому Хвильовий в «Апологетах писаризму» радив українським митцям орієнтуватись не на російську комуністичну культуру: «Від російської літератури, від її стилів українська поезія мусить якомога швидше втікати... Наша орієнтація — на західноєвропейське мистецтво, на його стиль, на його прийоми... Москва сьогодні є центр всесоюзного міщанства». На його погляд, повинен настати кінець імперській, великодержавницькій гегемонії. Він міркував: «Росія самостійна держава? Самостійна! Так і Україна самостійна! Українське мистецтво має розвиватися самобутньо. Воно має свою концепцію — ідею вітаїзму (від латинського слова *vita* — життя), романтики вітаїзму, активного романтизму або «азіатського ренесансу». Чому митець назвав новий стиль «азіатським ренесансом»? На думку Хвильового, тоді наставало четверте відродження людства. Здійснити нове відродження стара Європа вже не могла. На те вказувало багато фактів, і це збагнув О. Шпенглер у філософському трактаті «Присмерк Європи». Хто ж його здійснить? Його мала б здійснити країна в Азії, але місія падає на Україну, що лежить між Азією і Європою, Заходом і Сходом, увібравши у себе їх контакти. Оскільки Україна, як і азійські народи, була пригноблена віками, то з приходом четвертого відродження вона всю нагромаджену енергію, всі творчі сили віддасть людству. Вже тепер Україна стала центром появи нового стилю відродження — романтики вітаїзму.

Отже, українські митці будуть першими заспівувачами «азіатського ренесансу» в мистецтві, їхній стиль — активний романтизм — стане стилем четвертої епохи Відродження. «Азіатський ренесанс», — писав Хвильовий, — це епоха європейського відродження плюс незрівнянне греко-римське мистецтво... Зерви відчули запах нашої епохи й пізнали, що нове мистецтво мусить звернутися до зразків античної культури». Тому молодим митцям потрібно вчитися, освоюючи багату класичну спадщину. Вони мають бути «інтелектуально розвиненими, талановитими, геніальними людьми», а не представниками «червоної

халтури», графоманами, що прикриваються партійними гаслами й творять низькопробне читиво. Талановитий поет й літературознавець закликав митців слова «вибагливо і незалежно від попередніх оцінок переглянути дотеперішнє надбання української літератури. Ми повинні знов по-новому придивитися до наших уславлених письменників, інколи тільки з голосу нам відомих, з'ясувати їх значення для нинішнього нашого розвитку, їхнє місце в нашій літературній традиції». Хвильовий закликав митців опановувати секрети художньої творчості, удосконалювати мову як першоелемент літератури, культивувати наше «степове, пахуче», але «дике ще слово», працювати над словниками, що було дуже актуальним для культурного відродження України та державного статусу її мови. Виступи Хвильового торкалися не тільки проблеми літератури, розвитку стильових напрямів, а й культури в цілому, ідеології, врешті-решт, питання — бути чи не бути українській нації, як їй вижити в межах СРСР, як зберегти свою національну й духовну самобутність під тяжкою загрозою наступу модифікованої російської імперії. Ці виступи письменника відбили загальний настрій нації. Його підтримали академіки, вчителі, студенти, неокласики, як-от М. Зеров, М. Рильський, М. Могилянський, відомий польський поет Б. Ясенський. До тез Хвильового приєдналась Українська академія наук (УАН), політики, економісти, інженери. Зокрема, економіст М. Волобуєв за допомогою статистичних даних довів, що більшовицький уряд у Москві продовжує стару імперську колоніально-економічну політику в Україні. Тому він вимагав зробити її незалежною від імперського центру — Москви. А член ЦК КП(б)У О. Шумський доповнив Хвильового, вимагаючи від Й. Сталіна усунути російське керівництво з ЦК КП(б)У та уряду України, сприяти дерусифікації українського пролетаріату.

Активну участь у дискусії взяли літературні організації «Гарт», «Плут», «Ланка»-МАРС, пізніше ВАПЛІТЕ і ВУСПП, письменники і громадські діячі Микола Хвильовий, Микола Зеров, Андрій Хвиля, Сергій Пилипенко, Олександр Дорошкевич, Самійло Щупак, Микола Скрипник та ін. Величезні аудиторії зібрали диспути у Всенародній бібліотеці України в Києві 24 травня 1926 року та в Будинку ім. Василя Еллана-Блакитного в Харкові 21 лютого 1928 року. У ході дискусії було опубліковано понад 1000 статей. Найбільш резонансними були

памфлети Миколи Хвильового «Апологети писаризму», «Україна чи Малоросія», «Думки проти течії», Миколи Зерова «До джерел».

У дискусію втрутився Й. Сталін, написавши лист «До тов. Кагановича Л. М. та інших членів ЦК КП(б)У» від 26 квітня 1926 року, в якому виправдовував більшовицьку експансію в Україні і в усіх «гріхах» звинуватив М. Хвильового та українських «хвильовистів», тобто націоналістів. З розгромними статтями, спрямованими проти духовно-національного відродження України, виступили «рідні» партійні функціонери В. Чубар, Ф. Таран, Л. Каганович, Г. Петровський, вбачаючи у відомих українських письменниках, які гуртувалися навколо ВАПЛІТЕ, «буржуазних націоналістів», спрямували свої удари проти «хвильовизму» як нібито соціал-націоналістичного ухилу в компартії. Дискусія з естетичної площини перейшла в політичну. Почалися політичні звинувачення, навішування ярликів «ворогів народу». Не маючи естетичних та ідеологічних аргументів, компартія незабаром вдалася до репресивних засобів: арештів, позасудових вироків, провокацій, голодомору 1933 року. У бібліотеках книги членів ВАПЛІТЕ стали боїтися видавати читачам. Обурений такими гоніннями, письменник А. Любченко на зборах ВАПЛІТЕ говорив: «...то нам приписують шовінізм, тепер нас шийють в якусь нову партію. Хіба можна зробити хоч один крок, щоб нам не пришили чогось».

У 1927 році П. Тичину за приналежність до ВАПЛІТЕ, яка під проводом М. Хвильового намагалася протистояти великодержавному шовінізмові ЦК ВКП(б), та за твір «Чистила мати картоплю» гостро критикували, звинувачуючи в «буржуазному націоналізмі». Відкинувши ці обвинувачення, Тичина на деякий час замовк, а на ворожі чутки про його «кінець» відповідав: «...для них кінець, а для мене тільки початок. Я стільки нового зараз знаю (не вичитаного, ні!), що, може, вчетверо окріп» (з листа до М. Могилянського).

У січні 1927 року для боротьби з поширенням «націоналістичних» ідей в літературі та на протигагу ВАПЛІТЕ було створено ВУСПП. Унаслідок ідеологічних переслідувань 28 січня 1928 року ВАПЛІТЕ оголосила про «саморозпуск», а 22 лютого М. Хвильовий написав лист-покаяння до газети «Комуніст». Датою цього листа фактично закінчується літературна дискусія.

...Спочатку в Харкові Тичина проживає у досить скрутних умовах, мешкаючи у редакціях видавництва. «Коли у мене, після мого приїзду з Києва до Харкова, створився майже на три чверті «безквартирний тупик» і я жив у редакції «Селянська правда», що в однім коридорі була з редакцією газети «Вісті», — згадував пізніше Павло Григорович, — я майже щодня раненько заглядав у редакцію «Вістей» і був свідком, як Василь Еллан, швидко увійшовши... і поздоровавшись... хмурий вигляд, скупчений; і він, коротко освідомившись у секретаря про порядок виготовлення на цей день матеріалу, зараз же ішов в окрему кімнату, за шкляні двері і там, ходячи із кутка в куток, а іноді й зупиняючись, диктував друкаркам передову...» Юрій Смолич у сти-слому спогаді про Тичину: «Як загальновідомо, був непитуший (хіба що інколи чарочку при гостях з якоїсь нагоди). Але пригадую такий епізод із року 23-го чи 24-го, коли П. Г. ще мешкав у ванній кімнатці в редакції газети «Вісті»: заходжу до П. Г. у якійсь справі. При столі сидять двоє: він і С. В. Пилипенко (Папаша), між ними — пляшка мутного самогону, на папері — хвіст оселедця, і п'ють, за браком чарочок, із порожніх консервних (маїсове молоко «АРА») бляшанок». Поет згадує, що «взимку в приміщенні редакції було тепло, і тому він «переносив туди звечора своє лахміття», «мостився коло батареї під вікном» і увляв себе в Криму». Але, незважаючи на відсутність нормального житла, Павло навіть запрошує до себе брата Євгена: «Хочу, щоб ти побував у Харкові. Хати в мене нема, та якось перебудемо...» Наступні два його житла були не набагато кращими. Одне — на Московській вулиці (нині Московський проспект). В іншому помешканні (уже не просто кімнатці, а квартири на вулиці Каплунівській) не було можливості працювати через грукіт і крик, що лунали звідусюди через погану звукоізоляцію. Сучасники й родичі згадують, що Павло Григорович, людина вразливої, лагідної вдачі, просто терпіти не міг шуму й метушні і ладен був навіть шукати нову квартиру, аби тільки набути хоч трохи спокою.

Тим часом харківські поети й письменники, які тинялися комуналками й найманими квартирами, позбавлені умов життя та праці, що хоча б віддалено нагадували нормальні, дійшли думки, що настав час зводити власне спільне житло. Сподівання письменницького

загалу набули реальних контурів у 1925 році, коли було створено спілку Житлово-будівничий кооператив «Слово» на чолі з Остапом Вишнею. «Добро» влади для омріяного «райського куточка» отримали напрочуд швидко, в ейфорії від майбутньої можливості мати окреме комфортне житло ніхто не вбачав у цій лагідності владних органів жодних підступних намірів, але, як засвідчили згодом трагічні події, що тут розгорнулися, — цілком даремно.

Наріжний камінь фундаменту було закладено 1927 року, а на початку 1930-го почалося «велике переселення», як його називали щасливі власники новісіньких помешкань у будинку «Слово». Павло Тичина отримує трикімнатну квартиру. У цьому будинку проживали також інші видатні українські митці: Володимир Сосюра, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Остап Вишня, Лесь Курбас, Іван Багряний та інші. Сам будинок був унікальною будівлею: комфортні кімнати, солярій (дах було обладнано для прийняття сонячних ванн), душові. А от кухонь не було, бо радянського письменника необхідно було звільнити від побутових проблем, створити умови для творчості. Тому у дворі будинку працювала «Пельменна». Нечуваною у ті часи розкішшю був телефонний апарат, який установлювали в кожній квартирі. Але так радянська влада турбувалася не про комфорт, як подбала про інструмент контролю з боку органів держбезпеки (ДПУ, НКВС) за настроями творчої інтелігенції. Була ще практика підселень у квартири співмешканцями сексотів, так званих «ударників комуністичної праці». Але літератори підняли бунт, і пролетарів виселили. Як оповідає історію вселення Павла Григоровича його небіж Юрій Євгенович Тичина:

— Павлові Григоровичу за жеребкуванням дісталася трикімнатна квартира на четвертому поверсі, а на п'ятому, просто над ним, — письменнику Майку Йогансену. Згадую, як колись ретельна дослідниця Наталя Дукина під час підготовки своєї книги звернула увагу на невідповідність реальності номерів квартир Павла Тичини й Майка Йогансена в списку першомешканців будинку «Слово» і попросила мене це пояснити. Річ у тому, що Павло Григорович не любив, «щоб хтось над головою ходив». Через багато років я знайшов детальний опис вселення дядька саме в цю квартиру в цікавих спогадах колишнього мешканця будинку «Слово» літератора Ієремії Айзенштока. Він

розповідає, як «Павло Тичина (котрий працювати міг тільки в тиші) дуже потерпав від горішнього сусіди, бо Майк Йогансен був непосидючим, гучно тупотів, часто пересував меблі та набивав мисливські набої. Його численні відвідувачі нерідко не доходили до останнього поверху й через цю помилку відволікали Павла Тичину від роботи. А ще Майк Йогансен гучно зустрічав і проводжав частих гостей, а його пес, йдучи вниз із господарем повз квартиру Павла Григоровича, гавкав так голосно, що аж луна котилася просторою сходовою кліткою першого під'їзду. Отож, за кілька місяців Павло Тичина, подолавши свою делікатність, звернувся до Майка Йогансена, а потім і до правління кооперативу, з проханням про обмін квартирами. Ця історія з обміном тоді жваво обговорювалася харківською письменницькою братією, з додаванням відповідних дотепних коментарів».

Доля багатьох першомешканців «Слова» стала трагічною у період Розстріляного Відродження: з 1932-го почалися репресії, які тривали аж до 1940 року. У ті драматичні часи й з'явилася у мешканців «Слова» сумна приповідка: «Будували санаторій, а вийшло — крематорій».

Отож, Тичина жив досить тихо. Він не любив великих компаній, вечірок з непомірним уживанням алкоголю. Його вабили книжки, музика рояля. Але й не був аскетом. Молодість брала своє. Серед сусідів він знайшов для себе і Музу (а в Харкові і не одну) — Марію Пилинську, в яку та її сестру (Олену, у заміжжі — Челенгарову) були закохані майже всі чоловіки будинку «Слово». Поет годинами сидів у квартирі Марії, читаючи їй свої поезії.

І хоча він отримав квартиру, як самотній, але в нього квартирували три племінниці, небіж і старший брат Євген, який змінив ризи священика, ставши вчителем української мови та літератури (згодом він захистить дисертацію, в якій розділ буде присвячено поезії брата).

У 1920-ті роки, коли Україну оголосили конституційно суверенним членом СРСР (де-юре), П. Тичина стає провідним українським радянським поетом, що знаменувалось виходом збірок його поезій: «Плут» (1920), яка принесла йому славу «співця нового дня», «В космічному оркестрі» (1921), «Вітер з України» (1924) з присвятою Миколі Хвильовому; поеми-симфонії (чи віршованої трагедії) «Сковорода» (вперше — «Шляхи Мистецтва», 1923, ч. 5); поеми «Прометей» (1923).

У 1925—1926 роках Павло Григорович завідує літературною частиною Харківського оперного театру. Саме тут він робить нечуваний, як на ті часи, крок: перекладає українською мовою лібрето деяких опер, як-от «Казка про царя Салтана» М. Римського-Корсакова, «Князь Ігор» О. Бородіна, «Син мандарина» Ц. Кюї, що спричинило неабиякі напади на наймузичнішого поета України. У закордонній і вітчизняній пресі з'явилися ганебні дописи, розгорнулося цькування поета, на захист якого стали найвідоміші діячі культури — письменники, актори, композитори, що відчували силу його поетичного генія.

У ці ж роки П. Тичина також включається в громадсько-політичну діяльність: обирається депутатом Харківської міської ради. Саме ця діяльність допомогла йому вирвати брата Євгена з лабет органів держбезпеки. Брат-священик Євген завжди стояв на позиціях патріота й державника й у дні Української революції взявся організувати незалежну від Московської Українську автокефальну православну церкву. З Євгеном у Павла склалися особливо щирі стосунки. Євген був усього на рік молодший від поета. Та Євген уже відбув військову службу в Туркестані й одружився з жінкою іншого свого брата Михайла Тетяною, щоб Михайлові діти не росли сиротами. Центральна Рада високо цінувала Євгена Тичину за чесність, порядність, глибоку віру. На прохання Євгена в часи УНР уряд надав йому можливість стати благовісником-організатором УАПЦ для поширення Христового благовістя українською мовою. Після приходу радянської влади брат Павла Тичини не припинив своєї діяльності. За це Євгена звинуватили в «участі у банді петлюрівського типу, що діяла з метою підризу радянської влади», в «українізації церкви» й у квітні 1923 року заарештували. Тичина приїхав з Харкова до Чернігова й забрав брата з тюрми під розписку.

Друга половина 20-х років ХХ ст. була складною, а часом і тяжкою у творчій біографії Тичини. Багато з написаного не вдовольняло його: «Душа рветься до незаних висот, монолітом хочеться встати, і руки піднімаються весь час. Та коли піднімусь? Для моноліту — знання треба, сили й здоров'я. Незнані висоти — всебічного розцвіту і блиску вимагають. Рубці, щоб рубці на цілій епосі залишити! От як від Лесі Українки принаймні...»

На початку 30-х років з утвердженням тоталітаризму в суспільно-політичному житті СРСР в мистецтві окреслилася тенденція до переважання ідейності над художністю, звуження змісту мистецьких творів до утилітарної агітації та пропаганди комуністичних ідей, перетворення літературної критики на ідеологічну цензуру. У добу тоталітаризму щирий революційно-патріотичний пафос у творчості багатьох митців заступає складна суміш напівщирості й напіввимушеності, настороженості й страху (не кажучи вже про явища пристосовництва й одвертого прислужництва режимові). У творчості Тичини, митця глибоко самотнього, ця двоїстість призвела до особливо жорстоких психологічних зламів і криз.

У липні 1934 року на першому з'їзді письменників УРСР на базі літературно-мистецьких організацій ВУСПП, «Плуг», «Молодняк» та «Нова генерація» була створена Спілка радянських письменників України (СРПУ). П. Тичина був членом СРПУ з моменту її створення і входив до секції літературних зв'язків з братерськими літературами та поетичної секції. І в цей час виходить у світ славнозвісна збірка «Партія веде». Ось її зміст: «Партія веде», «Пісня Червоної Армії», «Пісня комсомольців», «Пісня трактористки», «Пісня кузні» (за Рибачьким), «Як упав же він з коня», «На майдані», «Перше травня на Великдень», «О ні, ми кажемо», «Повітряний флот», «Іду з роботи я, з заводу», «І од царів, і од вельмож», «Народи йдуть», «Ленін», «Мудрість, огонь».

Восени 1933 року, коли переважна більшість українців другий рік пухла від голоду, редакція центрального партійного органу — газети «Правда», виконуючи завдання ЦК ВКП(б), вирішила присвятити радянській Україні спеціальне число — показати, як нібито щасливо й заможно живеться українським робітникам і селянам. Газетярі на своїй нараді вирішили зробити окрасою випуску якийсь новий вірш Павла Тичини. З цією метою головний редактор газети «Правда» Михайло Кольцов відрядив до Харкова досвідченого журналіста Семена Гершберга. Але посланця Москви спіткала невдача. Свіжих творів у поета не було, а нашвидкуруч щось строчити митець не згодився, мовляв, пише він довго, потім ховає написане в шухляду, щоб відстоялося, а тоді знову допрацьовує. Отже, творчий процес триває кілька місяців щонайменше.

Гість попросив дати йому будь-що ненадруковане — мовляв, нехай редакція потім відхилить, але не годиться порожньоруч повертатися з відрядження. На жаль, Павло Григорович нічим не міг зарадити. Напохваті був хіба що віршик, допіру завершений на замовлення харківської дитячої газети.

— Мене просили наші піонерчики написати їм пісню, — пояснив письменник. — Давно обіцяв, ще минулого року, а тільки тепер збираюся виправдатись...

«Подумки я вже вирішив, що місія моя безнадійно провалена, — згадував про ті відвідини «правдист». — Я спитав, чи можна ознайомитися з піснюю для «піонерчиків». Тичина розвів руками і, як я помітив, знічено дістав з настільної теки аркуш».

Поет, відкашлявшись, оголосив назву — «Партія веде». Павло Григорович, за словами візитера, «читав з дитячою інтонацією, ніби перед юними піонерами, що прийшли до нього в гості». З кожним наступним рядком журналіст упевнявся, що твір, призначений дитячому виданню, зовсім не пасує «Правді». Але з безвиході попросив дозволу переписати його.

А в Білокам'яній стався конфуз — «пісню для піонерчиків» у провідній більшовицькій газеті сприйняли цілком серйозно. «Партія веде! — захоплено вигукнув заступник головного редактора Іван Боговий. — Одна назва чого варта!» Така ж реакція була і в ЦК ВКП(б). 21 листопада 1933 року «Правда» надрукувала дитячий вірш без жодних застережень, подавши його дорослій аудиторії як взірець поетичної публіцистики. У передовій статті, озаглавленій так само, як і вірш, було сказано: «Видатний поет сьогоднішньої Радянської України Павло Тичина, людина безпартійна, правильно підмітив основну умову здобутих перемог... Так, партія веде!»

Вірш «Партія веде» був надрукований українською мовою, очевидно, на бажання самого Й. Сталіна. 1933 рік — це рік великого Голодомору, що його запланував саме сталінський режим у Москві як геноцид проти українського народу.

Приголомшений автор був просто поставлений перед фактом.

Як нещодавно виявилось, «Партія веде» насправді є... своєрідним римейком твору 13-річної давнини і протилежного спрямування. Ще

в травні 1920-го на Софійському майдані Павло Григорович палко вітав українсько-польське військо, яке витурило з Києва більшовиків. Переповідають, що ту промову він завершив так: «А червону гидь // будем, будем бить!» Певно, це далеко не всі таємниці вірша, який на довгі роки оголосили найвищим досягненням поета, його візитівкою.

Канонізований несамохіть, митець не міг здихатися такої слави — ні сховатися десь у сільській школі, як робили деякі колеги по перу, ні втекти на перекладацькі хліби, ні вдати із себе божевільного. А що він не зважився на крайній крок, який обрали його близькі друзі Аркадій Казка й Микола Хвильовий, — зашморг, кулю в скроню, — то хто намірється закинути це Тичині?

І він уписувався в радянські реалії, як умів. Одночасно з-під його пера виходили рядки, повні болю й розпачу, — як, наприклад, оці, звернені до Рабіндраната Тагора: «З далекої Бенгалії // прилинь до мене на Україну. // Я задихаюся, я гину». Крамольний рукопис поет знищив, і лише гарна пам'ять його дружини дала змогу відновити вірш по смерті автора... Поетичні опуси про Сталіна писалися ось на такому тлі.

А у статті-заяві 1934 року під назвою «Я расту» поет звітує про себе так: «За ці знаменні роки — що я створив? можливо, й небагато, зате ж про Партію я дав. От моя найголовніша тема. Мудрість Партії дала нам силу і спромогу, ми ж їй у відповідь — готовність і вогонь. Отже, до пленуму я підійшов наповнений, переповнений. Отже, на пленум я увійду — провіреним, перевіченим. Розібраний я був на всі мої частини і знову складений до місця. Рентгеном самокритики я був просвічений не раз». Ця поетова сповідь говорить про все. Зважившись «поцілувати пантофлю папи», Тичина врятував своє життя, та не врятував своєї геніальної поезії.

Успіх збірки «Партія веде» був величезний: протягом одного 1934 року збірка витримала три видання. У 1935-му збірка «Партія веде» виходить знову. У 1936-му було повністю повторене видання 1935 року, а у 1937-му — видання 1936 року. Того ж таки 1934 року голова СПУ І. Кулик на вихід збірки відгукнувся рецензією: «Із значно більшими ускладненнями, ніж в інших видах літератури, завоює свої позиції соціалістичний реалізм у творчості поетів старшого покоління, зокрема поетів, які вийшли з націоналістичного

табору. Видатний майстер версифікації й образу П. Тичина перейшов до злободенної бойової тематики, почав захоплено оспівувати провідну роль партії (зб. «Партія веде»), і це, безперечно, значна наша перемога...» («За марксо-ленінську критику», 1934, № 5, с. 11).

Але того ж таки 1934 року вийшла ще одна збірка П. Тичини. Вона мала всього десять сторінок, але дуже промовисту назву: «Ку-ку». Цікаво, що ця зозулька стала справжньою для Тичини піфією. Поки вона прокувала тричі (збірка «Ку-ку» вийшла другим — у 1935 році і третім — у 1938-му виданням), на поета встигли пошити уніформу, що здушувала його, як саван. Про свою службу режимові, що в той час перетворився на найжорстокішу тоталітарну диктатуру, Тичина сказав не без почуття сарказму:

Я одержав нагороду,
слава Сталіну й народу!

1938 року виходить друком збірка «Пісня молодості».

Отже, П. Тичина цілком сприйняв місію громадянської поезії в практичній естетиці сталінізму, яка звелась до трьох понять — «оспівувати», «закликати» і «боротись». У цьому ключі було витримано чи не більшість віршів у передвоєнних збірках поета — «Чернігів» (1931), яку Євген Маланюк назвав «психопатологічною збіркою автопародій», та «Партія веде» (1934), «Чуття єдиної родини» (1938), «Сталь і ніжність» (1941). Написані на підтвердження скороминущих гасел, вони й померли разом зі своїм часом. І на цей новий етап у творчості поета відгукнувся цілим віршем-докором Олександр Олесь:

І ти продався їм, Тичино,
І ти пішов до москаля?
О, бідна мати Україно,
В журбі головонька твоя,
В кривавім морі по коліна
Стоїть без сорому в очах
Поет колишній наш, Тичина,
І прославляє смерть і жах.
Прилюдно б'є катом поклони,
катів оспівує в піснях.

1934 року П. Тичина переїжджає з Харкова до нової столиці радянської України Києва й оселяється в будинку письменників «Роліт», який протягом майже 70 років становить собою своєрідну домівку нашої літератури. У різний час тут, на розі вулиць Б. Хмельницького і М. Коцюбинського, мешкали понад 130 письменників, серед яких майже всі українські літературні класики радянської доби.

У другій половині 1920-х за прикладом колег-харків'ян київські письменники теж вирішили збудувати собі кооперативну оселю. Зважаючи на крайню скруту з житлом, уряд запропонував тоді всім, хто прагне поліпшити свої житлові умови, об'єднуватись у житлово-будівельні кооперативи (ЖБК — офіційна абревіатура, житлокооп або стройкоп — у просторіччі), інакше кажучи, фінансувати будівництво з власної кишені. Письменницький ЖБК дістав назву «Роліт» — тобто кооператив робітників літератури. Охочих стати пайщиками «Роліту» виявилось чимало, адже наприкінці 1920-х років київські письменники, як і переважна більшість інших киян, тулилися десь по тісних комуналках і вогких підвалах у різних районах міста. Попервах «Роліт» збирався будувати чотириповерховий будинок у садибі на площі Київського акрополя, на «Холмі Перуна» та церкви Василя, що її побудовано замість поваленого Перуна». Але справа набула громадського розголосу та осуду. Подальше будівництво припинили, запропонувавши кооперативу підшукати для себе інше гарне місце. Нову ділянку для «Роліту» було обрано в мальовничій місцевості, яку здавна називають «київською Швейцарією». Це — горішня частина сучасної вулиці Б. Хмельницького. «Швейцарією» цю загибшу зелену місцину між ярами та пагорбами нарекли ще в ХІХ ст. студенти-медики з університету, які наймали кімнати в тутешніх мазанках, що потопали в духмяних садах. Будиночки ті були зручно розміщені поряд із комплексом факультетських споруд під назвою «Анатомічний театр» (з того комплексу збереглася лише головна споруда, в якій тепер Музей медицини). Спорудження письменницького будинку в «київській Швейцарії» розпочалося у 1931 році Від Співки письменників опікувався будівництвом прозаїк Іван Ле, що серед колег по перу зажив слави як фахівець з інженерно-будівельної справи. Під час килькарічного будівництва він не тільки

керував ним, а й був фактично виконробом. «Повитягаємо наших поетів і романістів з їхніх комунальних конур у пристойні окремі квартири, — жартував І. Ле. — Може, краще писатимуть!» Це було типове радянське будівництво: вирили котлован для фундаменту, після чого все відразу ж і заглухло. Виникла тривала пауза (згодом їх буде чимало) — чи то не було будівельників, чи то забракло будматеріалів. Навіть міська газета видрукувала критичний пасаж під назвою «Вырыта заступом яма глубокая». Після цього будівництво ненадовго ожило, щоб незабаром знову спинитися на півдорозі... Але все ж таки мало-помалу будинок зводився! Письменники-кооператори час від часу допомагали будівельникам — так звані суботники проводилися не тільки в суботи. Відповідні оголошення вивішувалися в місцевкомі письменників на вул. К. Маркса (тепер — Городецького) — просто на дошці в коридорі. Про суботники на будівництві через 70 років згадує Кіра Городецька (дружина О. Кундзіча): «Допомагали й самі письменники. По дерев'яних сходинках підносили будівельникам цеглу та інший будівельний матеріал на своїх плечах». Для носіння піску або цегли майстрам пера видавали спеціальні торби, подібні до сучасних рюкзаків — одягаеш лямки й несеш на спині, адже підйомних кранів тоді ще не було. Саме в такий многотрудний спосіб літератори піднімали на третій, четвертий чи п'ятий поверхи всілякі будматеріали. А їхні дружини тим часом працювали на збиранні будівельного сміття. І ось 31 жовтня 1934 року голова Спільки радянських письменників України Іван Кулик розпорядився виписувати ордери на квартири в письменницькій резиденції. На початку листопада директор «Роліту» Леонід Лівшиць поставив свій підпис на ордерах, а в грудні перші щасливі мешканці нарешті в'їхали у свої оселі... У цьому помешканні П. Тичина, а згодом і його дружина Л. Папарук жили до початку війни.

У 1930-ті роки масові репресії стають повсякденним явищем у житті радянської людини. Не минули вони й родини Павла Григоровича. Було заарештовано Тичининого брата Івана. Безпартійний поет-академік використав усі зв'язки, щоб урятувати рідну людину. У той же час Тичина був свідком, як гинуть десятки талановитих, обдарованих, знайомих і незнайомих йому людей, а він не може нічим

їм допомогти. Коли репресії торкнулися науковців Інституту літератури імені Т. Шевченка, Тичина не витримав і подав заяву з проханням звільнити його від обов'язків директора цього закладу, мотивуючи своє прохання так: «...в зв'язку з тим, що моя творча робота вимагає від мене великого скупчення сил та енергії і забирає, по суті, геть увесь мій час».

На кожну подію в СРСР компартія примушувала П. Тичину озиватися поетичним твором, пильно стежачи, щоб поет був міцно прив'язаний. Для цього використовували, образно кажучи, і «пряник», і «нагайку». На початку 40-х років і в роки війни більшу користь приносило заохочення. У передвоєнні роки виходять такі книги поета: «Чуття єдиної родини» (1938), за яку він отримав Сталінську премію (1941), «Вибрані твори» (1939), «Сталь і ніжність» (1941).

У роки війни нацистської Німеччини проти СРСР живучи в м. Уфі (до 1943 року там перебували тоді Академія наук УРСР та Спілка письменників України), Павло Тичина, посідаючи адміністративну посаду директора Інституту мовознавства і літератури АН УРСР, працює з великою енергією, у цей час у нього виходять: книга публіцистики «Творча сила народу» (1943); видане одночасно трьома мовами — російською, башкирською й українською — дослідження про класика башкирської літератури «Патріотизм у творчості Мажита Гафурі» (1942); збірки віршів «Перемагають і жить» (1942); «День настане» (1943); поема «Похорон друга» (1943).

Найбільшим здобутком Тичининої поезії років війни стала поема «Похорон друга», написана пізньої осені 1942 року в напружений час битви на Волзі. В Уфі знаходився тиловий госпіталь. Звичайно, сюди привозили цілими партіями поранених. Тичина часто чув траурні звуки військового оркестру: кожного дня хтось із фронтовиків помирав від ран попри всі намагання лікарів порятувати. Ці похорони гнітюче впливали на поета, бо він чудово розумів, що гинуть захисники, оборонці, ті, хто життя і крові не пожалів за ближніх своїх і за рідний край. Невідомі воїни здавалися Тичині рідними, найближчими друзями, тому він і назвав свій твір «Похорон друга». Це один з найбільш філософських шедеврів поета. Тичина прямо заявляє про безперервне тривання суцього, в океані якого людське життя — лише

хвилячка стрімкої течії. Він не заперечує думки про смертність людини в цьому космічному процесі.

Усе міняється, оновлюється, рветься, у ранах кров'ю ходить, з туги в груді б'є, замулюється мулом, порохом береться, землі сирій всього себе передає.

Вірш «Я утверждаюсь» має надзвичайно цікаву історію написання. Коли радянські війська майже звільнили Україну, П. Тичина почав рватися додому. Йому відмовляли, бо берегли оспівувача радянської влади. Але Тичина таки випросив собі поїздку в Україну. М. Хрущов добре знав, що за П. Тичину перед Й. Сталіним відповідає головою, але ризикнув. Коли під Харковом з чистого неба виринули фашистські літаки, пілоти відразу ж запримітили «генеральську» машину й почали полювання. Від вибуху машина перекинулася, й Тичина зламав ногу. Відкритий перелом довелося оперувати, й під наркозом поет несподівано завіршував. Знаючи, хто в нього на операційному столі, хірург наказав медсестрі записати почуте. Цими словами була перша строфа з вірша «Я утверждаюсь»:

Я єсть народ, якого Правди сила
ніким звойована ще не була.
Яка біда мене, яка чума косила! — а сила
знову розцвіла.

Оклигавши, П. Тичина прочитав записане й на його основі створив чудову річ.

Дружині й тещі, які того часу перебували в Москві, написав, що йому «трошки було здряпнуло ногу, як їхав на мітинг». Тут, у лікарні, поета (тоді вже й урядовця) відвідав голова уряду України Микита Хрущов. Цього ж часу Павло Григорович опікувався долею молодшого брата Євгена й докладав усіх зусиль, щоб перевезти його до Харкова з Полтавської області, де він перебував з родиною, рятуючись від голоду.

У 1940—1960-ті роки виходять його збірки «Живи, живи, красуйся!», «І рости, і діяти» (1949), «Могутність нам дана» (1953), «На Переяславській Раді» (1954), «Ми — свідомість людства» (1957), «Дружбою ми здружені» (1958), «До молоді мій чистий голос» (1959),

«Батьківщині могутній», «Зростай, пречудовий світе» (1960), «Комунізму далі видні» (1961), «Тополі арфи гнуть» (1963), «Срібної ночі» (1964).

1947 рік. В Україні радянська партійно-державна машина з новою силою розгортає боротьбу з «українським буржуазним націоналізмом»: на пленумі СРПУ різкій критиці було піддано творчість Максима Рильського та Юрія Яновського. А це означало не лише тяжкість моральну, а й матеріальну скруту.

І от одного разу Павло Григорович поклав у конверт кілька тисяч карбованців і сказав Лідії Петрівні:

— Оце гроші для Яновського. На рік прожити вистачить. Зайди зараз же до нього, Лідо, — і не повертайся, доки він не візьме. Скажи, що позичаємо, скажи, що розрахується після своєї нової книги. Але нехай зараз візьме гроші й працює.

Лідія Петрівна розмовляла з Яновським майже цілу ніч. Під ранок повернулася додому щаслива, усміхнена: вмовила Яновських!

Існує легенда, що в 1960-ті роки тодішній секретар ЦК КПУ з ідеології А. Скаба пропонував Тичині виступити із засудженням молодих українських поетів. На що П. Тичина начебто з гнівом відповів: «Не буде цього! Ви знищили нашими руками поетичне покоління 1920-х, а тепер хочете і 1960-х! Не буде цього!»

Останнє десятиріччя творчої діяльності П. Тичини (кінець 50-х—60-ті рр. XX ст.) відзначається численними публіцистичними працями: «Завше бути першим» (1958), «Налиті вщерть творчою енергією» (1961), «Бути вірними великій ідеї до кінця» (1962), «В братерстві могутні» (1965), «Весна Вітчизни» (1966), «Кожним рядком боротися», «Торжествуй, мій народ!» та інші.

У кінці життя Тичина все частіше почав приходити до висновку, що змарнував свій талант. Коли у Київ приїхав Мікулаш Неврлий зі Словаччини, Павло Григорович запросив братиславського гостя до себе додому й почав наполягати, щоб той напам'яť зачитував йому вірш Є. Маланюка. Неврлий довго відмовлявся, бо не хотів справедливими, але досить жорсткими словами травмувати Тичину. Проте автор «Сонячних кларнетів» таки умовив Неврлого й уважно вислухав Маланюків присуд.

Раптом... брязнуло враз! І ридально навек розірвалось...
І бездонним проваллям дихнула порожня луна.
...від кларнета твого — пофарбована дудка зосталась.
...в скривавлений Жовтень — ясна обернулась Весна.

А потім «Павло Григорович гірко посміхнувся, нервово оглянувся і притишеним, майже розпачливим голосом відповів: «Миколо Ярославовичу, він єдиний мене зрозумів, він єдиний сказав мені правду... А інші мені кадили... Так воно й сталося... Від кларнета мого пофарбована дудка осталась... Всі мені кадили, а він один сказав мені правду».

Друга смерть ПОЕТА П. Тичини: ВИЗНАННЯ ТА УРЯДНИЦТВО.

У страшну добу сталінських репресій одних письменників розстріляли, других — заслали в концтабори, третіх розтлили. Тичину репресували визнанням та державним урядництвом: це покарання Славою.

29 червня 1929 року на засіданні ради ВУАН було обрано 34 нових академіків ВУАН. П. Тичину обрали дійсним членом ВУАН зі спеціальності «літературознавство». У ВУАН він очолив комісію красного письменства, яка поряд з висвітленням важливих питань радянської літератури значну увагу приділяла творчим зв'язкам із літературами братніх народів (білоруською, грузинською, вірменською), а також художньому перекладу. Як бачимо, розпочалося широкомасштабне полювання на душу поета. Це розуміли всі, а Микола Вороний, прочитавши у свіжій газеті один із віршиків новопеченого дійсного члена академії «Нехай Європа кумкає», з сумом зробив висновок: «Ну, що ж? Це останній твір поета і перший твір академіка».

У 1935 році у складі делегації радянських письменників Павло Григорович репрезентував Україну на міжнародному конгресі захисту культури в Парижі. Іноземні журналісти хотіли взяти в нього інтерв'ю, але Тичина не сказав ні слова, через що зарубіжна преса охрестила автора «Сонячних кларнетів» глухонімим.

14 серпня 1936 року на засіданні президії АН УРСР академіка П. Тичину призначили директором Інституту української літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР.

У 1939 році його нагороджено орденом Леніна, у 1941-му — орденом Трудового Червоного Прапора. Того ж року П. Тичина стає лауреатом Сталінської премії (за збірку «Чуття єдиної родини»).

26 квітня 1943 року академік П. Тичина був призначений народним комісаром освіти України (далі — нарком освіти України). Під його керівництвом працівники освіти за допомогою широкої громадськості, учителів, учнів та їхніх батьків ремонтували навчальні приміщення, обладнання, збирали підручники в населення, лагодили шкільні меблі, допомагали дітям фронтовиків і сиротам одягом, взуттям та продуктами.

Про наркома Тичину в Києві ходили анекдоти. Не злі, а добродушні. Ось один із них. Про жінку-швейцара в наркоматі.

Привезли до магазину хліб. А часи — голодні. Потрібно було вистояти в черзі, щоб отоварити продовольчі картки. Жінка-швейцар не може залишити свій пост у наркоматі — починається робочий день, треба перевіряти перепустки... Якраз ішов на роботу нарком освіти Тичина. Побачив заклопотану жінку, став розпитувати: що сталося?

— Та що сталося? Хліб привезли, а в мене діти голодні... А я не можу пост залишити, щоб стати в чергу!

— О Господи! Ідіть у чергу, я сам постою.

— Тільки ж ви дивіться, щоб усе було як слід...

— Добре, добре!

У тім-то й штука, що це не анекдот, а так воно й було...

Упродовж 1938—1967 років Павло Тичина був депутатом Верховної Ради УРСР першого-восьмого скликань. З нагоди свого обрання депутатом митець і громадсько-політичний діяч написав статтю «До роботи — почесної й відповідальної», яку 6 липня 1938 року розмістили на шпальтах «Літературної газети». У ній П. Тичина зауважив: «Товариші, приймаючи посвідчення депутата, я хочу запевнити вас, що високе довір'я, яке ви виявили мені, я виправдаю — виправдаю, не шкодуючи своїх сил, я весь віддам себе на слугування справі народу. Довір'я ваше покладає на мене велику відповідальність... одержуючи звання депутата, тим самим одержую право вчитися бути державним діячем... вся моя робота, всі мої вчинки будуть

відбуватися під вашим контролем та впливом. ...Це мені дає велику впевненість в собі, це мені надає нової сили, твердості, надії».

У 1953—1959 роках його обрали Головою Верховної Ради України. Про свої повноваження у листі до невстановленої особи він писав: «Я — Голова Верховної Ради УРСР — це вірно. Але що це означає, які я маю можливості? Це означає, що я веду сесії, а також приймаю парламентські делегації, і тільки. Більше нічого. Ніякої влади я не маю, ніяких канцелярій і штатів, а тим більше права наказувати...»

У 1959 році під час п'ятого скликання Верховної Ради УРСР П. Тичина подав заяву до президії Верховної Ради УРСР про те, що він достроково складає з себе повноваження Голови. Журналіст С. Бухтяка в статті «Чому Павло Тичина склав із себе повноваження Голови Верховної Ради УРСР?» (2006), посилаючись на розмову, що відбулася з діячем, пригадував: «...поет це звільнення мотивував тим, що в 1959 р. Верховна Рада УРСР затвердила постанову, відповідно до якої в союзних республіках мали видати закон, за яким мову навчання дітей у середніх закладах освіти визначали батьки, що передбачало поступову «русифікацію» населення України». Про згадане вище П. Тичина розповідав: «Я не міг головувати на такому засіданні Верховної Ради УРСР і не міг поставити свій підпис під такою постановою. Я зрозумів, що не в змозі скасувати те, що Москва прислала, але й прийняти цю постанову власноруч — теж не був здатен. О. Корнійчук — запросто». На такий вчинок тоді треба було мати велику мужність. П. Г. Тичина виявився тим єдиним депутатом, який не побажав голосувати за такий закон. Цього йому не забули: не дали Ленінської премії, не дозволили стати лауреатом Нобелівської. До речі, Тичину двічі висували на Нобелівську премію, і кожного разу з-за кордону: вперше — Асоціація англійських учителів (Велика Британія), вдруге — Гарвардський університет (США). З Радянського Союзу йшли тільки відмови й самовідводи: Тичина добре знав, що з ним станеться, якщо він погодиться на розгляд його кандидатури.

У 1946—1962 роках він обирався депутатом Верховної Ради СРСР першого-п'ятого скликань, а з 1954-го по 1962 рік виконував обов'язки заступника голови Ради національностей Верховної ради СРСР.

За півроку до своєї смерті П. Тичина став Героєм Соціалістичної Праці. А ще мав аж п'ять орденів Леніна та два ордени Трудового Червоного Прапора.

Третя смерть ПОЕТА П. Тичини. Їй не зрівнятися з двома попередніми. Вона найнікчемніша з усіх, бо — лише звичайна крапка в безкінечному плині енергій, що вирували в душі, що стрясали світ усередині поета, що вулканічною лавою виходили на поверхню.

У Тичини був цукровий діабет. Після другої операції лікарі не могли впоратися з високим рівнем цукру, і дружина попросила забрати чоловіка додому, щоб у ці останні дні до нього могли приходити друзі. Умираючи, вже втрачаючи свідомість, поет намагався здійняти руки, диригував невидимим хором і нечутним оркестром, у якому він вловлював мелодію ніжності, яку вів кларнет.

16 вересня 1967 року його серце перестало битися... Проте це було не серце генія Павла Тичини. Останній помер набагато раніше. А 16 вересня 1967 року пішов у небуття радянський поет П. Г. Тичина, який, як не намагався, так і не зміг повторити подвиг свого сонячного кларнетиста. Третя смерть назавжди забрала його. Що ж, власне, забрала? Тіло... Тіло, яке зреклося свого дару? Свідомість, яка боялася вибухнути на всю галактику? Можливо, в цьому винен страх зруйнувати, адже сила деструкції — зворотний бік медалі того, що мав він...

Павло Тичина був похований на Байковому кладовищі в м. Києві. Надгробок над його могилою був зроблений відомим українським скульптором В. Бородаєм (проект — архітектор О. Ігнатенко).

Коли поет помер, його дружина нічого або майже нічого не змінювала в квартирі. А вже в її заповіті було написано, що вона передає помешкання державі за умови створення музею. Після її смерті у 1975 році квартиру опечатали. Почалися роздуми над тим, як і де відкрити музей. Була ідея відкрити його на розі Пушкінської та бульвару Шевченка, але категорично проти був Павло Загребельний. Він казав: «Там буде музей, але не буде Тичини». І коли створювали музей, Павло Загребельний, який жив на першому, переселився в інший під'їзд, де була така сама квартира, й звільнив свою для музею. Тичини жили на другому поверсі, у квартирі з п'яти кімнат. Отож, у 1980-му музей відкрився.

У 1973 році Держкомвидав УРСР та Спілка письменників України започаткували літературну премію імені Павла Тичини «Чуття єдиної родини».

З 1993 року Національна спілка письменників України щорічно присуджує цю літературну премію за «високохудожні поетичні твори, гостре відчуття проблем сучасності».

Павло Тичина увійшов в історію нашої культури як поет-новатор, перекладач, богослов, науковець, музикант, художник. Він збагатив українську мову понад 1500 неологізмами, які внесені до сучасних словників. Навчив відчувати в поезії музику та мислити образами, говорив до Всесвіту мовою рідної української землі.

У спадщині поета — близько 15 поем. Найбільші з них лишилися незавершеними, правда, кожна по-своєму.

Павло Григорович Тичина виявив себе талановитим перекладачем. Він вільно володів французькою і старогрецькою мовами, опанував вірменську мову, займався вивченням тюркських і грузинської мов. Він зробив переклади творів Олександра Пушкіна, Євгена Баратинського, Олександра Блока, Миколи Ушакова, Янки Купали, Якуба Коласа, «Давида Сасунського», О. Ованесяна, О. Туманяна, Акопа Акопяна, Іллі Чавчавадзе, А. Церетелі, К. Донелайтіса, С. Неріс, А. Венцлова, І. Вазова, Христо Ботева, Л. Стоянова, Нікула Еркая та ін. Завдяки вдалим перекладам літератора українські читачі мали можливість познайомитися з найкращими творами письменників різних національностей.

У літературному доробку Павла Тичини є чудові вірші, адресовані дітям: «А я у гаї ходила», «Хор лісових дзвіночків». Поет успішно виступив і у ролі казкаря. Написані їм казки «Івасик-Телесик», «Кожум'яка», «Дударик», «Як дуб із Вітровієм бився», «Дума про трьох вітрів» досі залишаються улюбленими книжками української дитвори.

Значним внеском П. Тичини у філологічну науку є також літературознавчі праці про творчість видатних письменників — Т. Шевченка, І. Франка, М. Коцюбинського, Я. Купали, М. Гафурі.

Помітне місце в цій спадщині посідають також публіцистика, літературознавча есеїстика (книжки «Магістралями життя», «В армії великого стратега», посмертно видані «З минулого — в майбутнє», «Читаю,

думаю, нотую») і досить об'ємні матеріали щоденниково-мемуарного характеру (видання 1981 р. «З щоденникових записів» та ін.).

Друзі та рідні відзначали, що П. Г. Тичина отримував великі гонорари за свою роботу, проте практично не витрачав гроші на себе. На власні кошти він повністю відремонтував школу в рідному селі, шосе, яке вело до його місця народження, а також здійснив ряд інших благородних фінансових вкладень. Не скупився він на гроші і для родичів — коли ті його про це просили, а якщо не просили — сам пропонував. Проте на його рахунках залишалися мільйони радянських рублів, які після смерті дружини поета дісталися державі.

Василь Стус у своїй критико-публіцистичній роботі «Феномен доби» констатував: «Феномен Тичини — феномен доби. Його доля свідчитиме...: поет жив у час, що заправив генія на роль блазня. І поет погодився на цю роль... Він обрізав усякі живі контакти, замінивши їх цілком офіційною інформацією. В цих умовах поет міг тільки конати, а не рости. Свіжого повітря до нього надходило все менше і менше, аж поки поет у Тичині не задушився од нестачі кисню. Поет помер, але Тичина лишився жити і мусив, уже як чиновник, виконувати поетичні функції... Тичина існує в чотирьох іпостасях: перша — геніальний автор «Арфами, арфами...», романтик, співець Весни, володар сонячних кларнетів; друга — автор низькопробного «Трактор в полі: «Дир-дир-дир», збаналізований і до кінця не вияснений як блазень чи як пародист; третя — орденоносець, академік, вчений, міністр; четверта — «геній, змушений стати пігмеєм, блазень при дворі кривавого короля».

Кожна з цих іпостасей, подобається нам чи ні, існувала, і вибір за нами, яким сприймати Павла Тичину. Інша річ, що, як писав Олександр Довженко, один дивиться в калюжу — й бачить болото, а другий у цій же калюжі — зорі.

Отже, виключно від нас самих залежить, що саме ми сприймемо з творчого доробку автора «Сонячних кларнетів».

Час відсіє кукіль, полу. Залишається тільки добірне зерно. Саме останнє й забезпечує поетові Павлу Тичині визначне місце серед неперевершених найяскравіших ПОЕТІВ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

«В поколіннях я озвуся...»

ВИКОРИСТАНА ЛІТЕРАТУРА

Гальченко С. Між білим і чорним / Сергій Гальченко // Золотий годин: вибр. твори / Павло Тичина; вступ. ст., упоряд. та прим. С. А. Гальченка. — К.: Криниця, 2008. — С. 5—26.

Гончар О. Яблуновоцвітний геній України / Олесь Гончар // Подорож з капелою К. Г. Стеценка: [щоденник] / Павло Тичина. — К.: Рад. письм., 1982. — С. 5—11.

Губар О. Павло Тичина: літ.-крит. нарис / Олександр Губар. — К.: Рад. письм., 1981. — 253, [5] с.

Дроздовський Д. Під знаком саморозп'яття: Роздуми про феномен Тичини — поета і людини / Д. Дроздовський // Україна молода. — 2006. — № 23. — С. 13.

Дроздовський Д. Три смерті Тичини: Епітафія крізь час про «Чорного янгола» / Д. Дроздовський // Дзеркало тижня. — 2007. — № 37. — С. 19.

З архіву П. Г. Тичини: зб. док. і матеріалів / [упоряд.: Р. М. Корогодський та ін.]. — К.: Наук. думка, 1990. — 599, [2] с.

Кузьменко Н. Павло Тичина — випускник Чернігівської духовної семінарії в спогадах Івана Львова / Надія Кузьменко // Літ. Чернігів. — 2011. — № 4 (56). — С. 132—138.

Недилько Г. Поет і две сестры: к твор. истории стихотворения П. Тычины «О любви Инно...» / Георгий Недилько // Радуга. — 1983. — № 6. — С. 108—110.

Сосновська Т. Без Тичини: На батьківщині славетного поета-академіка, у селі Піски на Чернігівщині, немає музею його пам'яті / Тетяна Сосновська // Ук. літ. газ. — 2010. — № 10 (14 трав.). — С. 4—5.

Стус В. Феномен доби (сходження на Голгофу слави). — К.: Видав.-поліграф. центр «Знання», 1993. — 96 с.

Тельнюк С. В. Молодий я, молодий...: Поетичний світ Павла Тичини (1906—1925). — К.: Дніпро, 1990. — 418 с.

Тельнюк С. В. Павло Тичина: біогр. повість / передм. Ю. Збанацького. — К.: Молодь, 1979. — 336 с.

Тельнюк С. Містифікація генія в тоталітарному пеклі (До 100-річчя П. Г. Тичини) / Станіслав Тельнюк // Дніпро. — 1991. — № 1. — С. 181—198.

Тичина П. Зібрання творів: у 12 т. — Т. 1—7 / Павло Тичина. — К.: Наук. думка, 1983—1986.

Тичина Ю. Про дослідження родоводу Павла Тичини: Коментар через 20 років / Ю. Тичина // Кур'єр Кривбасу. — 2007. — № 9—10. — С. 167—177.

ЗМІСТ

<i>Розділ перший</i>	
Рід	3
<i>Розділ другий</i>	
Батько	12
<i>Розділ третій</i>	
Мати	17
<i>Розділ четвертий</i>	
Дитинство	20
<i>Розділ п'ятий</i>	
Перша вчителька	26
<i>Розділ шостий</i>	
Роки навчання. Хор. Бурса. Семінарія. Інститут	29
<i>Розділ сьомий</i>	
«Суботи» Михайла Коцюбинського	41
<i>Розділ восьмий</i>	
Дівчачур. Таємниці серця Павла Тичини	48
<i>Розділ дев'ятий</i>	
Голгофа слави. Три смерті Сонцекларнетного	83
<i>Використана література</i>	118

Науково-популярне видання

КОЛЯДА Ігор Анатолійович

КОЛЯДА Юлія Ігорівна

ПАВЛО ТИЧИНА

Головний редактор *О. В. Красовицький*

Відповідальна за випуск *Г. С. Таран*

Художній редактор *Л. П. Вировець*

Комп'ютерна верстка: *І. Л. Цибульник*

Коректор *Р. Є. Панченко*

Підписано до друку 18.05.15. Формат 70×108 ¹/₃₂.
Умов. друк. арк. 5,60. Облік.-вид. арк. 6,81.
Тираж 1500 прим. Замовлення №

ТОВ «Видавництво Фоліо»
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.

61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Електронна адреса:
www.folio.com.ua
E-mail: realization@folio.com.ua
Інтернет-магазин www.bookpost.com.ua

Надруковано з готових позитивів
у ТОВ «Видавництво Фоліо»
61057, Харків, вул. Римарська, 21А
Свідоцтво про реєстрацію
ДК № 3194 від 22.05.2008 р.